

Ruïnes op de Grote Markt

Een geschiedenis van Goed en Kwaad
Deel 2

Bert Tuin

Zorg voor de monumenten

In deel 1 in *Hervonden Stad* 2009 is het lot geschetst van de ruïnes op de Grote Markt na de tweede wereldoorlog. Het ging om de strijd tussen de directeur van Gemeentewerken Schut, die de leiding had over het puinruimen, en Wittop Koning, architect en districtshoofd Monumentenzorg. Het doen en laten van Schut en Wittop Koning was anders dan tot nog toe in publicaties naar voren is gebracht. Anders dan beweerd door de geschiedschrijver Cor Wagenaar, heeft Wittop Koning in 1945 geen enkele gevel aan de Grote Markt in Groningen laten stutten. Zoals directeur Schut in augustus 1945 bitter opmerkte: “*Door Monumentenzorg is nog voor geen enkel monument één hand uitgestoken*”¹. Gebleken is dat niet Monumentenzorg na de bevrijding opdracht gaf de monumentale gevels te stutten, maar directeur Gemeentewerken Schut die de leiding over het puinruimen op zich nam. De meeste gevels waren al vóór het staakt-het-vuren op 16 april 1945 ingestort. Twee wankelende monumentale gevels, het door de firma Burmann verbouwde Huis met de Schone Gevel (Grote Markt 5) en een gevel van de firma Gebr. Janssen (Grote Markt 12), woeien later in april en mei 1945 om. De meest gewaardeerde en felst omstreden gevel, die van de Herensociëteit alias huis Panser (Grote Markt 27), werd na het alarm van de gemeentelijke restauratie-opzichter Van Zwieteren op last van de arbeidsinspectie en de gemeentelijke bouwpolitie, maar buiten medeweten van Wittop Koning, omvergetrokken. Een andere, niet-historische neo-gevel werd op advies van dezelfde opzichter, maar met medeweten en instemming van Wittop Koning ook om veiligheidsredenen omvergetrokken (de kleine gevel van Burmann, Grote Markt 4). Een casco werd door de Rijksgebouwendienst gestut (de Hoofdwacht, Grote Markt 24).

Wittop Koning was zelf ook tot de conclusie gekomen dat de gevel van de Herensociëteit niet gerestaureerd kon worden. Het meningsverschil ging niet over de vraag restaureren of afbreken, maar over het moment van afbraak. Te vroeg naar de zin van Wittop Koning die zijn jonge medewerkers graag nog wat langer door had willen laten meten en tekenen. Dat het verschil van inzicht tussen een restauratie-opzichter en een restauratie-architect zo uit de hand kon lopen, had alles te maken met de gevoeligheden van beide hoofdrolspelers. Directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut stond op zijn strepen; architect en districtshoofd Monumentenzorg A.R. Wittop Koning was erg gevoelig voor erkenning op zijn vakgebied.

In dit deel zullen de beweegredenen en de intenties van de hoofdrolspelers onderzocht worden. Ging het districtshoofd Monumentenzorg Wittop Koning om de restauratie van de gevels en directeur Schut om het scheppen van ruimte

1. Brief van Schut aan B&W d.d. 24-8-1945. In: RHC, toegang 1611, dossier 448: Puinruiming 1, 1945-1947.

voor vernieuwing, zoals geopperd door de geschiedschrijvers? Het kan niet de bedoeling zijn om de geschiedenis van de wederopbouw van de Grote Markt opnieuw te beschrijven; de hoofdlijnen daarvan zijn door Wagenaar en anderen in kaart gebracht. Het is ook niet nodig, omdat het nu gaat om de motieven achter het omtrekken van de oude gevels aan de markt, een proces dat eind mei 1945, het Scholtenhuis daargelaten, voltooid was. Het gaat hier niet om voortschrijdende inzichten bij de hoofdrolspelers in de loop van de wederopbouw, maar om hun beweegredenen zo te handelen als zij in mei 1945 deden. Helaas heeft geen van beiden zijn doen en laten naderhand toegelicht, zodat we het moeten doen met de eerder gebruikte bronnen: correspondentie, rapporten en de dagboeknotities van Wittop Koning. We ontkomen er niet aan de schijnwerper af en toe te richten op het handelen in een latere fase van de wederopbouw. Tenslotte zou het onjuist zijn om alleen naar de beide kempfanen te kijken. Er waren meer spelers en belanghebbenden met een stem in het kapittel. In het kort zullen verschillende van hen de revue passeren. Wat deden zij om de gevels te behouden en welk aandeel hadden zij in de metamorfose van de markt?

Beweegredenen van directeur Schut

Hoewel sommige geschiedschrijvers menen dat Schut door de gevels te slechten ruim baan wilde maken voor nieuwbouw aan de markt, is mij geen enkele uitspraak van hem bekend die daar op wijst. Natuurlijk kan hij er voor gewaakt hebben zoiets hardop te zeggen, laat staan aan het papier toe te vertrouwen, maar daar was in 1945 geen enkele noodzaak toe. Uiteindelijk wonnen de aanhangers van het Nieuwe Bouwen het van de traditionalisten en Schut had zich in hun gezelschap kunnen laten vieren als een belangrijk visionair. Maar dat is niet het geval.

Afb. 1. De Grote Markt in juli 1947 in afwachting van de wederopbouw.

Foto: KLM Aerocarto, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-7102.

In alle uitingen van Schut zelf klinkt spijt over het verlies en bezorgdheid over verdere aantasting van het stedenschoon van de Grote Markt door. Begin september 1945 schreef Schut aan de redactie van het vaktijdschrift *Publieke Werken* dat niet zozeer de hoeveelheid schade indrukwekkend was, maar de plaats van de toegebrachte schade: *“De geheele Noord- en Oostwand van de Groote Markt – een van de schoonste marktpleinen van ons land – zijn totaal verwoest en daarbij zijn verschillende fraaie oude gevels verloren gegaan terwijl ook krachtens zijn algehele structuur juist de Noordwand steeds een ieders bewondering wekte [...]”*² (afb. 1). Al eerder is zijn interpretatie van de gebouwen aan het marktplein als een versteen- de expressie van de Groningse volksaard aangehaald.

Afb. 2. Herstelwerkzaamheden aan het gebouw van de Amsterdamsche Bank, 1945.
Fotograaf onbekend, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-23242.

Er zijn aanwijzingen dat Schut al in mei en juni 1945 rekening hield met het terugleggen van de rooilijn tussen de Ebbingestraat en het Kreupelstraatje. De architect van het kantoor van de Amsterdamsche Bank, Wittop Koning, tekende in zijn *Dagboek* als districtshoofd Monumentenzorg tenminste aan dat directeur Schut op 15 juni 1945 een veto uitsprak over verdere besteding van schaarse bouwmaterialen voor de consolidatie van de uitgebrande tweede etage van het bankgebouw (afb. 2). Aannemers konden ten tijde van de distributie op vertoon van een verklaring van Gemeentewerken tot een maximum van 500 gulden per werk bouwmaterialen inkopen. Grotere werken hadden de toestemming van de Gemachtigde voor de Wederopbouw en de Bouwnijverheid nodig. Het maximum van 500 gulden voor reparatiewerk was in geval van de Amsterdamsche Bank ruim overschreden. Eén van de argumenten van Schut voor zijn veto was dat het Rijk de extra onkosten waarschijnlijk zou moeten vergoeden, ook als het gebouw later alsnog verplaatst zou moeten worden. Als Schut voorstander was van het terugleggen van de rooilijn aan de noordzijde van de markt, zou volledig herstel

2. Kopij voor *Publieke Werken* d.d. 4-9-1945. In: RHC, toegang 1458, dossier 12: Verwoeste panden, 1945-1952.

van de Amsterdamsche Bank natuurlijk een onwenselijke ontwikkeling zijn en de planontwikkeling in de weg kunnen staan³. Het is niet gezegd dat Schut persoonlijk ijverde voor het terugleggen van de rooilijn, maar die gedachte kan bij Wittop Koning wel zijn opgekomen. Kort tevoren noteerde het districtshoofd namelijk al een gerucht: *“Het schijnt dat ir. Schut reeds nieuwe rooilijnen heeft uitgedacht; men zegt dat sommige eigenaren reeds aanzegging hebben gekregen met een en ander rekening te houden”*⁴.

De verklaring voor deze uitlatingen van de directeur Gemeentewerken ligt in een overleg met de vertegenwoordigers van de dienst Wederopbouw op 5 mei. Hoewel de inhoud van dat overleg niet genotuleerd is, kan het besprokene wel met vrij grote zekerheid vermoed worden. Het overleg vond plaats twee dagen vóór de vaststelling van het Wederopbouwbesluit van 7 mei 1945, waarbij alle zeggenschap over herstel en wederopbouw in handen van het Rijk werd gelegd en de gemeenten buiten spel werden gezet⁵. Ik veronderstel dat dit voornemen op 5 mei bij Schut werd aangekondigd. Zeker is dat de functionarissen van Wederopbouw Schut meedeelden dat de eigenaren van de getroffen panden niet vrij waren in de keuze van een architect, omdat dit afhankelijk zou worden gesteld van de goedkeuring van Wederopbouw⁶. In samenhang hiermee ligt het voor de hand dat andere randvoorwaarden voor wederopbouw ter sprake zijn gekomen. Perceelsgrenzen en rooilijnen hoorden daar bij. Bovendien drong het Rijk aan op het voorkomen van onnodige uitgaven.

Afb. 3. De Kreupelstraat was omstreeks 1925 niet meer dan een steegje tussen Vopel en het kantoor van de Burgerlijke Stand. Fotograaf onbekend. Foto: KLM Aerocarto, collectie: Provincie Groningen

3. *Overzicht uit mijn dagboek* d.d. 15-6-1945. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning. Dit *Overzicht* wordt verder aangehaald als *Dagboek Wittop Koning*.
4. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 4-6-1945.
5. Wagenaar 1991, 45.
6. Over het overleg en de gevolgen voor de eigenaren van de getroffen panden: brief van Schut aan B&W d.d. 18-5-1945. In: RHC, toegang 1458, inv.nr. 12: dossier verwoeste percelen, 1945-1952.

Afb. 4. De Kreupelstraat in 1938, gezien in de richting van de markt.
Fotograaf onbekend, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-30345.

Het ter discussie stellen van de rooilijnen kwam mijns inziens uit de koker van Wederopbouw. De Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw had al eerder met dit bijltje gehakt. De betreurenswaardige verwoestingen boden in de getroffen steden kansen om langer gevoelde problemen met ruimtebehoefte voor grootschalige functies en de verkeersafwikkeling in binnensteden tot een oplossing te brengen. Directeur Schut kende in zijn eigen stad ook wel ruimtelijke problemen waarin het schuiven met rooilijnen een welkome oplossing zou zijn en hij heeft op 5 mei wellicht instemmend geknikt. Maar het idee zelf kwam voort uit de ervaring van de dienst Wederopbouw in de binnensteden van Rotterdam, Middelburg en elders.

Afb. 5. De Kreupelstraat na de wederopbouw omstreeks 1974.
Fotograaf onbekend, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-7894.

Architect Wittop Koning kreeg na de weigering van Schut om materialen vrij te geven voor verder herstel van de Amsterdamsche Bank nog dezelfde dag van een ambtenaar van de Dienst Wederopbouw in de provincie Groningen dezelfde boodschap over de rooilijnen te horen. Zoals bekend is uiteindelijk de rooilijn tussen de Ebbingestraat en de Kreupelstraat niet naar het noorden verlegd, maar werd het gebouw van de Amsterdamsche Bank wel gesloopt. Het vrijere zicht op de voet van de Martinitoren werd bewerkstelligd door de pleinachtige verbreding van het Kreupelstraatje ter plekke van het vooroorlogse pand Vopel, Grote Markt 21 (afb. 3, 4 en 5).

De ingreep van Schut op 15 juni was wellicht niet geheel vrij van persoonlijke motieven. De directeur ondertekende alle beschikkingen van de dienst eigenhandig en zo moet hij de aanvraag van Wittop Koning en het negatieve advies van het Bouwbureau onder ogen hebben gekregen. Hij had niet zelf langs hoeven te gaan op het werk. Wittop Koning had de man die de restauratie van de Martinitoren op de agenda had gezet echter diep beledigd met zijn opmerking dat hij geen gevoel voor monumentenzorg had en Schut was er even eerder niet voor teruggedeinsd Wittop Koning in brieven aan zijn leidinggevendenden te deklasseren⁷. De architect was als teleurgestelde aanvrager overigens niet geheel en al afhankelijk van Gemeentewerken, want hij kon na de afwijzing in beroep door een vergunning aan te vragen bij de dienst Wederopbouw, waar hij inderdaad verhaal ging halen.

Na de aanstelling van Granpré Molière als adviseur voor de Wederopbouw en de instelling van de gemeentelijke adviescommissie in september 1945 viel Schut vooral op door zijn ongemakkelijke stilzwijgen⁸. Hij voelde zich in toenemende

Afb. 6. Het zicht op de Martinitoren vanuit de Oosterstraat in 1876. Achter de bonthandel is een daklandschap met drie noklijnen van panden aan de oostzijde van de Grote Markt te zien. Foto: F.J. von Kolkow, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-8484.

Afb. 7. Het zicht op de Martinitoren omstreeks 1940. Het daklandschap is ingrijpend gewijzigd en reclame is nadrukkelijker aanwezig. Foto: Schoenmaker, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 818-6147.

7. Brieven van Schut aan Kalf en aan de waarnemend Algemeen Gemachtigde Wederopbouw Helb d.d. 26-5-1945. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 448: dossier Puinruiming.
8. Ontleend aan het advies van Schut aan B&W d.d. 6-3-1946 en de concept-reactie van Granpré Molière (ongeda-teerd) daarop. In: RHC, toegang 1841, doos 165, dossier Wederopbouw, voorbereiding eerste basisplan.

Afb. 8. Het zicht op de Martinitoren in 1955, kort voor de sloop van pand Boterweg en na het gereedkomen van Mutua Fides aan de oostzijde van de markt. Fotograaf onbekend, uitgever HEMA, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1986-04382.

mate gefrustreerd door de werkwijze van Granpré Molière. De leden van de commissie kregen de plannen niet in handen, niet voorafgaand aan de vergaderingen, noch na afloop. Zij werden geacht 'spontaan' te reageren tijdens de vergaderingen. Dat was niet de rol waarin Schut zijn bijdrage vorm kon geven. Hij was gewend vraagstukken grondig te onderzoeken en oplossingen eerst te toetsen aan de inzichten van zijn staf en ze zeker niet lichtvaardig te presenteren, mede om 'fouten' te vermijden⁹. Daarom koos hij een andere weg om zich uit te spreken. Hij gaf twee keer in schriftelijke adviezen aan het college van B&W een kritische visie op de plannen van Granpré Molière; in allebei nam hij afstand van het verleggen van de rooilijn van de oostwand in oostelijke richting. In dezelfde notitie waarin hij het karakter van de vooroorlogse markt verklaarde in termen van de Groningse volksaard, roemde hij de fraaie wijze waarop de Martinitoren, gezien vanuit de Oosterstraat, uitrees boven de bebouwing aan de oostwand¹⁰ (afb. 6, 7, 8 en 9).

Afb. 9. Het zicht op de Martinitoren in 1977 na het gereedkomen van de Naberpassage met de trap van Van der Zee aan de oostzijde van de markt. Foto: K.A. Gaasendam, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-09745.

9. Brief van Schut aan de burgemeester d.d. 21-3-1946, nr. 2175. In: RHC, toegang 1841, doos 167, in dossier 'Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan', map met kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952.
10. Memorandum van Schut aan B&W d.d. 2-9-1946. In: verschillende archieven, o.a. RHC, toegang 1337, inv.nr. 28: wederopbouw.

Dit getrapte silhouet zou verloren gaan door het terugleggen van de rooilijn. Hij nam ook afstand van het plan voor een cultuurcentrum aan de oostwand, omdat hierdoor de *enigermate strenge geslotenheid* plaats zou maken voor een in Groningen misplaatste *speelse openheid* waardoor de *rustige zelfverzekerdheid van het plein teloor zou gaan*. Hij zette zich bovendien af tegen de uitgesproken wil van burgemeester Cort van der Linden om bestuur en uitvoerend ambtelijk apparaat in één complex te huisvesten. Dat zou, zeker op den duur, veel te kolossaal worden voor de verhoudingen op de markt. Als de scheiding tussen representatie en ambtelijke uitvoering niet doorgevoerd kon worden, zou het voor de kwaliteit van de westelijke helft van de markt en de verbinding tussen de Herestraat en de Grote Markt NZ beter zijn om het oude stadhuis af te breken en te vervangen door een beter gesitueerd gebouw. “*Met andere woorden: is het raadhuis primair en moet er om het raadhuis met prijsgeving van de vroegere Groote Markt [...] een Groote Markt worden gebouwd, of is de Groote Markt [...] primair en moet er getracht worden voor de zetel van het gemeentebestuur een oplossing te vinden welke zich aan de markt aanpast?*”¹¹.

Dit advies van Schut getuigt van respect voor de oude kwaliteit van de Grote Markt, de traditionele rooilijn van de oostwand, de doorgaande lijnen en de verticale geleding van de randbebouwing. Het is niet de visie van een radicale vernieuwer of progressieve ruim-baanplanoloog. Schut benadrukte kenmerken die nadien uit het beeld van de Grote Markt verdwenen zijn. Ik zie niet in hoe men op grond van deze visie directeur Schut kan aanwijzen als verantwoordelijk voor doorbraak, schaalvergroting en radicale breuk met het verleden.

Het advies van directeur Schut is bovendien het zoveelste getuigenis van zijn onafhankelijke opstelling. In de jaren dertig was hij de toenmalige burgemeester Bloemers openlijk afgefallen omdat Bloemers kritiek had op de demografische veronderstellingen onder het uitbreidingsplan Berlage-Schut¹². In het memorandum van 1946 distantieerde Schut zich wederom van een denkbeeld van zijn politieke werkgever, zij het nu op tactischer wijze. In de kleine kring van ingewijden in de wederopbouw had burgemeester Cort van der Linden in 1945 en 1946 zijn wens om bestuur en ambtenaren onder één dak aan de Grote Markt te huisvesten onomwonden verkondigd¹³. “Kan niet”, zei de directeur Gemeentewerken tegen de burgemeester, het college en de ingewijden in de wederopbouw. “En als je er toch aan vast wilt houden, heb dan ook de moed de oude apenrots te slopen”. Was dit een man die, zoals Groote het uitdrukte, *gewoon* uitvoerde wat zijn politieke leidinggevendenden hem opdroegen¹⁴?

De frustratie en het verzet van Schut voerde hem in maart 1946 bijna tot de afgrond, een vertrouwensbreuk met burgemeester Cort van der Linden. De burgemeester kon zich inleven in de positie van de directeur Gemeentewerken. Op 20 maart 1946 verzocht hij Granpré Molière om rekening te houden met de frustraties van de man wie de stad lief was geworden en die hij grotendeels had helpen bouwen, bijvoorbeeld door de directeur Gemeentewerken enige dagen eerder dan de andere leden van de commissie voor de wederopbouw te informeren over de ontwikkelingen en met hem van gedachten te wisselen¹⁵. Voor

11. Advies van Schut aan B&W d.d. 6-3-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 165, dossier Wederopbouw, voorbereiding eerste basisplan.

12. De Vries 2003, 229.

13. Wagenaar 1991, 55-6.

14. Groote 2003, 176-7.

15. Brief van de burgemeester aan Granpré Molière d.d. 20-3-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 167, in dossier ‘Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan’, map met kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952.

deze kwestie door betrokkenen kon worden uitgepraat, ontving Cort van der Linden een brief van Schut over de gang van zaken, waarin de directeur Gemeentewerken kritiek uitlette op de aanpak van de burgemeester en letterlijk voorwaarden stelde aan voortzetting van de samenwerking. *“Ik moge U dan ook in het belang van de toekomst van de stad in overweging geven ter zake de noodige maatregelen te treffen, den Gemeenteraad alsnog mijn beschouwingen van 6 dezer te doen geworden en den adviseur te verzoeken het vraagstuk van den wederopbouw in samenwerking met mijn dienst, en thans los van bindende eischen met betrekking tot het Raadhuis, in nadere studie te nemen”*¹⁶. Nu sloeg bij de burgemeester de vlam in de pan. Hij reageerde als gestoken op de veronderstelling dat hij informatie had verzwegen voor de minister, de gemeenteraad en de commissie voor de wederopbouw. *“Ik betreurt het dat het schrijven van dit antwoord op Uw brief van 21 maart noodzakelijk is, want het is niet de taak van den Burgemeester om verantwoording af te leggen aan den Directeur van Gemeentewerken. Ik had dan ook Uw briefterzijde kunnen leggen. Dat ik daartoe niet overgegaan ben, vindt zijn oorzaak in het feit dat ik Uw langdurige en toegewijde diensten te zeer waardeerde om niet een poging te wagen bij U gerezen misvattingen uit den weg te ruimen”*¹⁷. De belangrijkste misvatting betrof volgens Cort van der Linden het juiste inzicht bij Schut in de positie van adviseur-supervisor Granpré Molière en de wettelijke regeling van de zeggenschap over de wederopbouw. Dat was een Rijkszaak geworden en welbeschouwd waren de gekozen en benoemde organen van de gemeenten buiten spel gezet. Granpré Molière was daardoor geworden *“de supervisor, die, verantwoordelijk aan het Rijk, den wederopbouw van de stad Groningen leidt. [...] Van het moment af dat Professor Granpré Molière èn als adviseur van de Gemeente èn als verantwoordelijk rijksorgaan belast werd met het maken der plannen voor den wederopbouw van Groningen moest de Directeur van Gemeentewerken een secundaire en een dienende functie gaan innemen”*. Een andere misvatting was dat de burgemeester of het college van B&W voorwaarden had opgelegd ten aanzien van het stadhuis. *“Aan Professor Granpré Molière is geen enkele, maar dan ook geen enkele beperking in zijn opdracht opgelegd.[...] Het voorstel, waarop Uw brief uitmondt, zou betekenen dat [...] de Supervisor-adviseur niet meer geheel vrij in zijn opdracht zou zijn, maar gebonden zou worden aan bepaalde vooropgezette denkbeelden en dat hij overigens zich zou hebben te houden aan hetgeen de Directeur van Gemeentewerken wenscht”*. Dat was onaanvaardbaar voor de supervisor en het college van B&W en zou de precare balans tussen Rijk en gemeente volledig ontwrichten. Cort van der Linden heeft zijn terechtwijzing vermoedelijk niet op papier verstuurd naar Schut. In elk geval vroeg hij eerst Granpré Molière om raad en vermoedelijk heeft er vervolgens een pittig gesprek met Schut plaatsgevonden. Wisseling van stukken had kunnen leiden tot volharding in de gevoelens, gevolgd door feiten – ontslag – die tot commotie in de raad zouden hebben geleid. Hoe dan ook, op 8 april schreef Schut aan de burgemeester: *“Hierdoor heb ik de eer U Edelachtbare te berichten dat de Wethouder van Openbare Werken mij bij een bespreking heeft medegedeeld dat, nu de samenwer-*

16. Brief van Schut aan de burgemeester d.d. 21-3-1946, nr. 2175. In: RHC, toegang 1841, doos 167, dossier ‘Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan’, map met kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952.

17. Concept-antwoord van Cort van der Linden aan Schut d.d. 27-3-1946, nr. 392 Kabinet. In: RHC, toegang 1841, doos 167, in dossier ‘Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan’, map met (vertrouwelijke) kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952. Deze map met kabinetsstukken is op deze plek bijna onherkenbaar en volledig misplaatst gearchiveerd. Zie over de botsing tussen Schut en Cort van der Linden ook Wagenaar 1991, 47 en noot 68.

king tusschen den adviseur van de gemeente inzake den wederopbouw van de stad en den dienst onder mijn beheer verzekerd is, Uwerzijds prijs zou worden gesteld op het intrekken van mijn advies van 21 maart j.l., nr 2175. Mijnerzijds bestaat er geen bezwaar tegen aan dit verzoek te voldoen"¹⁸. Zuiniger had hij zich niet uit kunnen drukken.

Afb. 10. Het Poortershuisje aan het Binnendamsterdiep.

Fotograaf en datum onbekend, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 818-20440.

Met het oog op de zorg van directeur Schut voor monumenten is, naast de restauratie van de Martinatoren, de historie van het Poortershuisje relevant. In 1926 stond het Poortershuisje aan het Binnendamsterdiep zo te zeggen schilderachtig op instorten (afb. 10). *'Lees de Tribune'* had iemand in protest op een gevel gekalkt. Misschien op aandrang van bouwkundig ambtenaar Van Wissen, misschien uit eigener beweging stelde directeur Schut de restauratie van het Poortershuisje voor. Het was een stoutmoedig plan waarbij de geleidelijke verzakking gestopt zou worden door een zware betonplaat als fundering. De scheefhangende gevels zouden rechtgezet worden en de roedenvensters vervangen door ouderwetse kloostervensters met luiken¹⁹. Wethouder Rugge verklaarde zich tegen het plan; volgens hem was het met het oog op de voorgenomen demping van het Binnendamsterdiep pure geldverspilling. Na een golf van publieke verontwaardiging werd op 14 februari 1927 in de raad het amendement Brugmans aangenomen, wat het voorlopige behoud van het Poortershuisje betekende. De restauratie werd op advies van dr. Jan Kalf minder ingrijpend dan gepland uitgevoerd en was bedoeld om het huisje vijftien of twintig jaar respijt te geven.

In april 1945 zat de geleende tijd voor het icoon van romantisch Groningen erop. Bij de gevechten tussen de Canadezen op de Steentilbrug en de Duitsers aan de Damsterkade lag het huisje in de vuurlinie. Op 15 april werd het door Canadees vuur in brand geschoten. Na de bevrijding stond nog slechts het

18. Brief van Schut aan de burgemeester d.d. 8-4-1946. *Ibidem*.

19. RHC, toegang 1841, doos 944: dossier aankoop en sloop Poortershuisje, 1915-1947.

Afb. 11. Het Poortershuisje na de verwoesting in april 1945, gezien vanaf de hoek Oostersingel.
Fotograaf onbekend, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-21969.

geraamte van de buitengevels min of meer overeind (afb. 11). Districtshoofd Wittop Koning inspecteerde de puinhoop op 3 mei en was pessimistisch over de kansen van behoud: *“Ik heb bekeken de toestand van het Poortershuisje. Van het oorspronkelijke gebouwtje is eigenlijk bitter weinig over. Zoo mogelijk zal nog niet tot afbraak overgegaan worden. De waarde van het huisje zal m.i. het eventueel dempen van het Binnendamsterdiep niet langer kunnen tegenhouden”*²⁰.

Het huisje werd op last van Gemeentewerken gestut en met prikkeldraad omheind om te verhinderen dat de lieve jeugd het sloopwerk zou voltooiën²¹. Begin september 1945 constateerde directeur Schut dat districtshoofd Wittop Koning nog geen vinger tot behoud van het pand had uitgestoken. Hij drong bij de eigenaar, de gemeente, aan op spoedige maatregelen zodat het tenminste de winter zou doorstaan. Een grondige restauratie had echter zijn voorkeur. Hij deed de suggestie *“dat de eventuele restauratie van het Poortershuisje desgewenscht door den dienst onder mijn beheer naar de aanwijzingen van het Rijksbureau [Monumentenzorg, BT] zou kunnen plaatsvinden. Met de dagelijksche leiding zou dan kunnen worden belast de technisch-ambtenaar W. van Zwieteren, die reeds sedert 1936 bezig is met de restauratie van den Martinitoren en dus zijn sporen op dit gebied wel heeft verdiend”*²². Na de winter was de stemming echter omgeslagen. De kosten werden toen begroot op 28.000 gulden, waarbij het ook nog eens ging om ‘terugrestaureren’, een vorm van nieuwbouw in oude stijl, waarvan het eindresultaat geen historisch-documentaire waarde meer bezat. Dit was in lijn met het heersende standpunt in de monumentenzorg. Schut adviseerde nu tegen zo’n forse uitgave alleen omwille van de schilderachtigheid²³. In december 1946 stemde Monumentenzorg onder voorwaarden in met de sloop. Het Poortershuisje ontleende zijn schilderachtigheid aan het ensemble van zijn trapgeveltje, het asymmetrische lange dakvlak, de lindebomen en vooral het spiegelen- de water

20. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 3-5-1945. De verwoesting op zondag 15 april: Wolf 1946, 63.

21. Brief van hoofd Kunstbescherming Boer aan Kalf d.d. 18-6-1945. In: RCE, Archief Inspecteur Kunstbescherming, doos 26: dossier Kunstbescherming Groningen. Prikkeldraad: Wolf 1946, 63.

22. Brief van Schut aan B&W d.d. 7-9-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 944: dossier aankoop en sloop Poortershuisje, 1915-1947.

23. Advies van Schut aan B&W d.d. 2-4-1946. In: dossier aankoop en sloop Poortershuisje, 1915-1947.

van het Binnendamsterdiep. Toen de knoop was doorgehakt om het water te dempen, verloor het ensemble zijn waarde en had het pand zijn schilderachtige glans verloren. De historie van het Poortershuisje toont aan dat directeur Schut wel degelijk oog had voor de monumentenzorg. Hij had misschien een wat technische en praktische visie op het herstel van monumenten, al waren de argumenten die in 1946 het Poortershuisje de das omdeden, rechtstreeks ontleend aan de historisch-documentaire opvatting van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Was directeur Schut dan toch niet zo onbuigzaam?

Het restauratievoorstel van Schut uit september 1945 belicht vermoedelijk een tweede motief. Het is heel goed denkbaar dat hij de restauratie van het Poortershuisje zag als middel om zijn medewerker Van Zwieten een nieuwe uitdaging te bieden en voor langere tijd aan zich te binden. De Groningse dienst Gemeentewerken verenigde in vergelijking met elders al een bijzonder breed scala van taken en verantwoordelijkheden. Een eigen bureau Monumentenzorg ontbrak nog, maar daar zou door de inzet van Wil van Zwieten verandering in kunnen komen. Door de monumentenzorg in eigen regie op poten te zetten kon Schut eigenwijze bemoeials van het slag Wittop Koning op afstand houden. Als deze opzet meegespeeld heeft in het restauratievoorstel voor het Poortershuisje, rest de vraag waarom Schut in 1946 niet doorzette. Het antwoord ligt vermoedelijk niet in de kosten of de tegenvallende opportuniteit van het restauratieobject, maar hoogstwaarschijnlijk in een ander, veel dringender probleem.

De dienst Gemeentewerken kraakte na de oorlog door personele problemen in zijn voegen en directeur Schut slaagde er niet in dit proces te stoppen. De leegloop van de top tijdens de bezetting, als gevolg van krijgsgevangenschap en deportatie, was na de bevrijding niet tot staan gebracht. De kweekvijver van Schut werd in 1945 en 1946 leeggevist: leger (ir. Dollekamp) en Militaire Gezag (ir. Rijkeboer) lijfden elk een ingenieur in, vier anderen volgden lokroepen naar Den Haag (ir. Bolomey), Eindhoven (ir. Cusell) en elders (ir. Voogd, ir. Van de Hage). De post van bouwkundig ingenieur annex adjunct-directeur was al sedert 1943 vacant. Van het technische topkader uit 1940 was alleen de oudgediende ir. Gnirrep eind 1946 nog over. De transfermarkt voor ingenieurs was na de bevrijding oververhit, constateerde ook de gemeentesecretaris. Door de onderbezetting en de opgave van het inhalen van de achterstanden uit de bezettingstijd en de aanvullende opgaven van de wederopbouw raakte de dienst zwaar overbelast. In augustus 1946 sloeg Schut groot alarm: *“als er nu geen maatregelen worden genomen, dan staat een totale desorganisatie van den dienst onder mijn beheer voor de deur”*²⁴.

Onder die omstandigheden kon de directeur een gedachte aan de opbouw van een bureau Monumentenzorg wel vergeten. De druk nam toe om in te stemmen met de opsplitsing van de kolos onder zijn beheer in verschillende takken van dienst, met eigen directies. Het college van B&W hoopte hiermee een aantrekkelijk carrière-perspectief te bieden aan ambitieuze ingenieurs om zo de druk op de personele ketel te verminderen. Vermoedelijk heeft menig politicus de slechting van het bastion van de overste van het Zuiderdiep in stilte toegejuicht. Een glimp daarvan vangen we op in een incident uit februari 1946, toen wethouder Hulsman naar aanleiding van een eerder alarm van Schut een onver-

24. Brief van Schut aan B&W d.d. 23-8-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 1275: dossier opheffing dienst Gemeentewerken en instelling diensten Openbare Werken en Stadsuitbreiding & Volkshuisvesting. Bovenstaande gegevens mede ontleend aan het dossier: Organisatie dienst Gemeentewerken 1945-1946, *ibidem*.

hoedse aanval opende op de integriteit van Schut. De wethouder beschuldigde Schut van sabotage van de bouw van een garage voor de Gemeentereiniging. Door tegenvuur van wethouder Aarsen-Jansen werd deze aanval in de kiem gesmoord²⁵.

Schut kon het tij niet meer keren. Hij mocht kiezen tussen het directoraat Openbare Werken en het directoraat Stadsuitbreiding en Volkshuisvesting, maar hij weigerde. Hij voerde tevergeefs alle argumenten aan die pleitten vóór een geïntegreerde dienst en die sterk doen denken aan argumenten die in 1986 reden waren om de gesplitste diensten weer te fuseren tot één concerndienst Ruimtelijke Ordening: kortere interne lijnen, één stem naar B&W en naar buiten, één loket voor het publiek, synergie en lagere kosten. *“Ik meen dan ook het overgaan tot een volledig doorgevoerde splitsing van den dienst onder mijn beheer ten sterkste te moeten ontraden”*²⁶. Schut was de tak Openbare Werken ontgroeid en had inmiddels begrepen dat hij als directeur Gemeentewerken of als directeur Stadsuitbreiding en Volkshuisvesting tweede viool speelde bij de wederopbouw van de stad. In februari 1947 hakte hij de knoop door en trok hij zich terug uit actieve dienst.

De lovende woorden van Schut over de vooroorlogse Grote Markt waren geen krokodillentranen. Hij verzette zich tegen het terugleggen van de rooilijn van de oostwand maar kon geen doorslaggevende invloed op de planvorming uitoefenen. Hij voegde in april 1945 de daad bij het woord en hernam zijn verantwoordelijkheid voor het herstel van de stad. Hij liet enkele waardevolle gevels stutten, maar liet de verdere aanpak van de monumenten en het puinruimen over aan zijn vertrouwelingen bouwkundige A.L. van Wissen en opzichter Van Zwieteren. Waar nodig sprong hij voor zijn medewerkers in de bres. Hij dulde geen ingrepen in de dienst onder zijn beheer door buitenstaanders en had onder de omstandigheden weinig geduld met het gezeur van districtshoofd Monumentenzorg Wittop Koning. Hij kon de bemoeienis van het districtshoofd Monumentenzorg niet plaatsen in zijn opvatting van leidinggeven. Toen Wittop Koning de opzichters en arbeiders berispte en opdrachten begon te geven, en dezen zich bij hun directeur beklagden, trok hij resoluut een streep: tot hier en niet verder. Schut moet zich diep gegriefd gevoeld hebben door de opmerking van Wittop Koning dat hij geen gevoel had voor monumentenzorg. In de beleving van de directeur Gemeentewerken was dat een omkering van de feiten: het districtshoofd had de mond vol van monumentenzorg maar stak zelf in praktische zin geen vinger uit. Schut heeft zich niet uitgelaten over de wenselijkheid van het restaureren van individuele panden aan de markt, maar er zijn aanwijzingen dat hij de dienst onder zijn beheer graag had aangevuld met een bureau Monumentenzorg. In de loop van 1946 werd hem duidelijk dat hij het initiatief had verloren en geen greep meer zou kunnen krijgen op de wederopbouw van de Grote Markt. Hij had nog slechts een *dienende rol* te vervullen. Zoals Granpré Molière in 1946 al constateerde: *“Het is begrijpelijk dat deze nieuwe en zoo van de oude ambtelijke methode afwijkende werkwijze den Directeur eenigszins heeft verrast en bevreemd [...]”*²⁷. Directeur Schut trok zich in 1947 teleurgesteld uit de actieve dienst terug en verdween van het Groningse strijdtoneel.

25. Circulatie-nota van de wethouders Hulsman en Aarsen-Jansen bij een nota van Schut aan B&W d.d. 9-2-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 1275: dossier opheffing dienst Gemeentewerken.

26. Brief van Schut aan B&W d.d. 19-11-1946. In: *ibidem*.

27. Ongedateerd concept-rapport van Granpré Molière aan B&W over het advies van Schut d.d. 6-3-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 165, dossier Wederopbouw, voorbereiding eerste basisplan.

Groningen 18 Juni 1945.

Zeer geachte D. Visser,

De post bracht mij een
uw schrijven van 13 Juni l.l. en ik sta paf!
Het is nimmer mijn bedoeling geweest mij bezig te
houden als districtshoofd, wel heb ik zonder verder
nadenken goed gevonden, dat de gaastru pinde-
handeling door een ander zou behandeld worden.
Achteraf vind ik dit nu ook niet juist, noch
van het prestigieuze Monumentenzorg, noch van mijn
naam en zeker niet van de hanting Schut, die aldus
in de baan zou gestemd worden.

Afb. 12. Brief van districtshoofd Wittop Koning aan dr. Visser, adviseur monumenten van het Militair Gezag, over zijn vermeende terugtreden. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

Beweegredenen van Wittop Koning: architect, districtshoofd en adviseur

Architect Wittop Koning werd op 26 april 1945 aangesteld als districtshoofd Monumentenzorg in Groningen en zijn rol stond beschreven in de *Leidraden* van de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw in de bevrijde gebieden uit november 1944²⁸. In de praktijk werden zijn doen en laten sterk gekleurd door zijn karakter en slaagde hij er niet altijd in zijn publieke taak te scheiden van zijn belangen als particulier architect (Amsterdamsche Bank, pand Dorhout Mees aan de Ubbo Emmiussingel) en adviseur van de Vereniging Hendrick de Keyser. Zijn gedrevenheid kan bij zijn relaties gevoelens van sympathie, maar ook van weerstand of zelfs sterke antipathie, opgeroepen hebben. Dat was uiteraard van invloed op de effectiviteit van zijn optreden. Uit zijn dagboeknotities en brieven spreekt een gevoelsmens, die bij weerstand snel uit het lood geslagen was en de neiging had terughoudend gedrag van anderen op zichzelf te betrekken. Hij sprak in zijn dagboek en brieven meermalen van *miskennen* of *sabotage* en reageerde overtrokken. Dr. Visser moest hem meermalen in woord en geschrift bemoedigen. Een en ander wijst op een fundamentele onzekerheid, wat ik hier echter laat voor wat het is. Ozinga concludeerde in juni dat de uit-het-lood-geslagen architect zijn opdracht wilde neerleggen. Dr. Visser schreef hem daarop een afscheids- en bedankbrief, waar Wittop Koning weer verbijsterd op reageerde: "Ik sta paf!". Aftreden was toegeven aan Schut, dat nooit!²⁹ (afb. 12).

Volgens directeur Schut ging het districtshoofd over de schreef door buiten hem of de gemeentepzichthouders om instructies aan de arbeiders te geven. De

28. Zie deel 1, Tuin 2009.

29. Brief van Visser aan Wittop Koning d.d. 13-6-1945 en van Wittop Koning aan Visser d.d. 18-6-1945. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

bedoeling van Wittop Koning was geenszins om de gezagsverhoudingen binnen Gemeentewerken te verstoren; het was een uitvloeisel van zijn restauratieopvatting. Zijn vingers jeukten als hij iets ontoelaatbaars zag gebeuren: “[...] ik zou alsnog graag weer de leiding in handen nemen en mijn inzicht als restaurateur en mijn werklust geven om het laatste te redden”³⁰. Hij was gewend als ouderwetse bouwmeester op het werk de bouwvakkers te instrueren, om niet te zeggen op te voeden, in de traditionele ambachtelijke technieken: “En bie aal dat herstelwaark het hai hail rustig an ’n koppel keerels dit waark van herstellen leerd. Hai brocht dei mensken laifde bie. Zai wazzen dan gain stukwaarkers meer, moar ollerwetse mit-bouwers dei stoadig-aan ienzicht en gevuil veur ’t olle kregen”³¹. In zijn opvatting van restaureren droegen het toepassen van ambachtelijke technieken en oude materialen bij aan het herstel van de artistieke waarde van het bouwwerk. Niet alleen de bouwmeester, maar ook de ambachtslieden bepaalden de uiteindelijke kunstzinnige waarde.

Hij paarde uitgesproken opvattingen aan tomeloze inzet voor monumenten. De zorg voor de monumenten in de maanden na de bevrijding moet echter niet verward worden met de drang om specifieke monumenten te restaureren. De beleidslijn in de *Leidraden* was gericht op het voorkomen van verdere en onnodige schade aan de staande monumenten en het veiligstellen van de waardevolle restauratiestenen in het puin. De betekenis van dit laatste aspect moet niet onderschat worden. Het ging daarbij niet om het veiligstellen van de bouwstenen voor de restauratie van de betrokken ruïne zelf, maar om winning van stenen voor het restaureren van om het even welke monumenten, ter plekke of elders. De puinhopen aan de Grote Markt waren in deze optiek steengroeven, zoals ruïnes dat door de eeuwen heen altijd zijn geweest.

Ook districtshoofd Wittop Koning keek er zo naar, getuige zijn door Van der Wal op 24 en 25 mei onder de puinruimende arbeiders op de Grote Markt en in de Oude Ebbingestraat verspreide instructie:

“Zooals ik bekend mag veronderstellen, zijn er in de provincie Groningen vele kerken en andere gebouwen dermate beschadigd, dat restauratie dringend nodig is. Bovendien zijn er onder de oude kerken, welke nog gespaard bleven voor oorlogs-schade, vele, ja het zijn de meeste, die alleen door grondige restauratie voor ons en het nageslacht behouden kunnen worden. En we zullen het allen met elkaar eens zijn, dat een dorp, dat zijn oude kerk moet missen, niet meer hetzelfde dorp blijft.

Zoo’n restauratie heeft de grootste kans van slagen, wanneer daarbij afbraak-materiaal gebruikt wordt, omdat nieuw gebakken steen nooit de gewenschte kleur-schakeringen van de eeuwenoude steen kan bezitten. [...] En nu vraag ik de aandacht voor de verwoestingen in de kern van onze goede stad Groningen. Veel is verloren, onherstelbaar. Maar – en daar gaat het hier om – in de treurige resten van onze mooie huizen zit toch nog een groote waarde. Daar zijn in de oude stadsdeelen bouwresten van de oorspronkelijke in kloostersteen opgetrokken huizen. In verband met het voorgaande is het dus van het grootste belang, dat die bouwresten met de uiterste zorg behandeld worden. [...]”³².

30. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 18-6-1945.

31. *In memoriam* door jhr. mr. S.M.S. de Ranitz, op 12-10-1961 in het Gronings uitgesproken voor de RONO. In: RHC, toegang 1776, inv.nr. 7721: dossier toekenning Culturele Prijs 1951-1953.

32. Instructie van A.R. Wittop Koning d.d. 25 mei 1945 “Aan allen, die bij het puinruimen betrokken zijn.” Op verschillende plekken in de interne correspondentie in de archieven van gemeentewerken en secretarie te vinden, o.a. RHC, toegang 1841, doos 4: dossier Puinruimen binnenstad 1945; toegang 1611, inv.nr. 448: dossier Puinruiming I, 1945-1947.

Op zijn minst kan op grond van deze uitlating een vraagteken geplaatst worden bij de veronderstelde opzet van Wittop Koning om de gevels aan de markt te behouden en te herstellen. Het pamflet wekt de indruk dat de prioriteit voor Wittop Koning toen al bij de vernielde kerken in Fivelgo en het Oldambt lag. Het bezoek van dr. Ozinga van het Rijksbureau begin juni, de kenner van de Groningse romano-gotiek bij uitstek, zal hem in deze prioriteit alleen maar gesterkt hebben.

De winning van restauratiestenen in de wederopbouw legt tevens een belangen-tegenstelling bloot. Monumentenzorg bekeek de materie vanuit een overkoepelend, landelijk perspectief, terwijl de directeur Gemeentewerken en het gemeentebestuur uiteraard het lokale belang dienden te behartigen. Dit aspect lijkt inderdaad een rol gespeeld te hebben in het conflict tussen Schut en Wittop Koning. Na de verkenning door adviseur Abspoel erkende het College van Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw in Den Haag dat er voor directeur Schut aanleiding kon zijn voor bezwaren tegen het optreden van Wittop Koning. Men moest evenwel goed begrijpen *“dat het er hier niet alleen om gaat bepaalde monumenten zooveel mogelijk nog te redden en voor verval te behoeden, maar ook materialen te verzamelen, welke voor den wederopbouw of de restauratie van andere monumenten weer zouden kunnen worden gebruikt”*³³. Wederopbouw vond dat directeur Schut zich niet particularistisch moest opstellen en dat het belang van de monumenten in het stadscentrum afgezet moest worden tegen het belang van herstel van andere monumenten, zoals de monumenten in de provincie. Wat mij betreft mag men hieruit lezen, dat Schut zich in de gesprekken met Wederopbouw sterk had gemaakt voor het consolideren van de overgebleven baksteenmuren en de aanwending van de restauratiestenen voor het herstel van gevels aan de Grote Markt. Het is bovendien evident dat de bemoeienis van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en de Wederopbouw in 1945 niet ondubbelzinnig gericht was op het herstel van de oude huizen aan de Grote Markt.

Nadat het puin was geruimd, heeft Monumentenzorg tweemaal geprobeerd de winning uit de steengroeve aan de Grote Markt te heropenen, de laatste keer met succes. De kloostermoppen uit het losse puin waren medio 1947 verbruikt bij de restauraties van de kerken van Bierum, Holwierde, Woldendorp en Termunten. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg wist dat er talloze kloosterstenen en tegels in het vrijwel overal nog aanwezige muurwerk van kelders en fundamenteen voorhanden waren en stelde voor de geschikte stenen uit te breken en te hergebruiken voor de genoemde restauraties. Aanvankelijk hield de gemeente de boot af met het argument dat ze er, hangende de besluitvorming over het herbouwplan, nog niet over kon beschikken. In 1949 stemde het gemeentebestuur wel met de winning in³⁴. Bij de opgraving van huis Panser in 2008 en 2009 bleken de kloostermoppen van de muren op twee lagen na te zijn verwijderd (afb. 13). Het grondige breekwerk in 1949 vond plaats onder leiding van de restauratiearchitecten Wittop Koning en Offringa³⁵.

Ondanks de jacht op restauratiestenen en het belang van herstel van de monumentale dorpskerken in het noordoosten van de provincie had Wittop Koning wel degelijk oog voor restauratie van panden in de Groningse binnenstad. Alleen

33. Brief van het College Algemeen Commissarissen Wederopbouw aan de burgemeester d.d. 26-6-1945. Afschrift in RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten, 1925-1946.

34. Verzoeken van de Voorlopige Monumentenraad resp. Rijksbureau d.d. 23-5-1947 en 11-12-1948 met de antwoorden van B&W d.d. 17-6-1947 en 10-1-1949. In: RHC, toegang 1841, doos 4: dossier wederopbouwplan, onteigening en bescherming van de restauratiestenen.

35. Bedankbrief van het Rijksbureau Monumentenzorg aan B&W d.d. 16-2-1949, *ibidem*.

Afb. 13. Bij de opgraving in 2008 kwam aan het licht wat er over was van de fundamenteën van het in de 14e eeuw gebouwde pand van de Herensociëteit, links op de foto. Op twee baksteenlagen na was alles in 1949 benut voor hergebruik. Rechts de vloer van het souterrain van het Scholtenhuis.

Foto: Rogier Kruisman, collectie: Gemeente Groningen, Depot voor Bodemvondsten 080992D.

al zijn inspanning om de gevels zorgvuldig te documenteren komt hieruit voort. Begin juni 1945 stuurde hij een zeer compleet rapport over de na-oorlogse toestand van de monumenten aan zijn chef, dr. Visser in Eindhoven. Hij inventariseerde daarin de schade aan alle in de *Voorlopige lijst* genoemde objecten (Rapport A) en behandelde in één moeite door de overige in zijn ogen beeldbepalende en daarom waardevolle panden (Rapport B)³⁶. Opvallend is dat hij verschillende in Rapport B gerangschikte panden, waaronder het Scholtenhuis aan de Grote Markt, toch voorzien had van een beschermingsbiljet A, dat uitdrukkelijk gereserveerd was voor erkende historische monumenten (afb. 14).

Hij voorzag de lijsten meteen van restauratieadviezen. Oude Ebbingestraat 40 bijvoorbeeld was door het verbranden van zijn lijstbekroning *betrekkelijk waardeloos* geworden. Het zogenaamde gothische huis in de Brugstraat had onbeduidende schade, maar restauratie was *zeer belangrijk, evenwel spoedig*. Over het Poortershuisje aan het Binnendamsterdiep was hij in zijn dagboek uiterst somber gesteld geweest, maar sprak hij zich in zijn rapport niet uit. De tweeling Binnendamsterdiep 40-42 daarentegen, hoewel onbeschadigd, was een *“zeer belangrijk object voor restauratie; behoort feitelijk in bezit te komen van Hendrick de Keyser”*. Misprijzend sprak hij over vroegere restauraties en de tuinaanleg van de Prinsenhof. En in het algemeen was het bouwkundig beheer van de waardevolle gasthuizen in Groningen volgens hem in totaal verkeerde handen; daarvan was hij in zijn werk voor de gemeentelijke monumentencommissie al overtuigd geraakt.

In totaal kwamen zijns inziens in de stad een kleine twintig panden voor restauratie in aanmerking, al dan niet door oorlogsschade gehavend. Aan de Grote Markt moesten de Schone Gevel van Burmann en de Herensociëteit nog nader

36. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

onderzocht worden; restauratie van de gevel van nummer 38 aan de zuidzijde was gewenst en voor de restauratie van de Hoofdwacht waren voldoende gegevens beschikbaar. Grote Markt 12 was ingestort en blijkbaar reddeloos verloren; enkel wat zandstenen beeldhouwwerk zou uit het puin gered worden. Het is enigszins bevreemdend dat op het moment van het versturen van het rapport de genoemde gevels van Burmann en de Herensociëteit al enige weken tevoren ingestort waren. In het rapport stond echter nog dat de gevel van de Herensociëteit door stutten en het dicht metselen van de kozijnen misschien voldoende stabiliteit gegeven kon worden.

Ubbo Emmiusseingel n° 4 (Dorhout Mees)
Zwaar beschadigd en uitgebrand.
Evenwel staan de gevels niet gevaarlijk, in aanmerking genomen, dat het op vrij terrein staat.
Uit Bouw-Historisch oogpunt mogelijk belangrijk.
Biljet A.

N° 6 (Kadaster en Hypotheekkantoor)
Uitgebrand; muurwerk grootendeels nog intact.
Biljet A.

N° 19 (zie voor interieur blad 100 v.d. Voorl. Lijst)
Ingang gevel tot en met de Kroonlijst vrij zwaar beschadigd.
Biljet A.

Groote Markt n° 42
Bij reparaties overleg noodzakelijk.
Biljet A.

N° 40 en 39
Geringe schade.

N° 28 (Scholtenshuis)
Zwaar beschadigd en totaal uitgebrand.
Waar de voorgevel ongevaarlijk is (eventueel enkele stutten aanbrengen), kan deze voorlopig blijven staan tot nader overleg.
Biljet A.

Ossenmarkt n° 7 en 8
Ongeschonden. Belangrijk voor de omgeving.

Afb. 14. Rapport B van districtshoofd Wittop Koning aan Monumentenzorg met een lijst van beschermenswaardige panden in het stadsgezicht. Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

Zijn rapport (vooral rapport B) had door deze aanbevelingen een strekking die ver uitging boven de bedoeling van de voorlopige voorzieningen van de *Leidraden*. Daar was hij zich ter dege van bewust. Hij stuurde een exemplaar op naar de gemeentelijke monumentencommissie, maar verzocht zijn amice Coster er nog niet met het gemeentebestuur over te spreken: *“eerst moet het rapport bij Monumentenzorg ingang hebben gevonden”*³⁷. De ideeën achter Rapport B zouden later trouwens gemeengoed worden in het beleidsinstrument van beschermde stads- of dorpsgezichten. Of het Rapport B van Wittop Koning in Den Haag ooit van invloed is geweest, is mij niet bekend. In Groningen trok men zich in elk geval niets aan van het beschermingsbiljet A op het Scholtenshuis, want in juli en augustus ging het sloopwerk aan de kapitale ruïne onverminderd voort³⁸.

37. Briefje van Wittop Koning aan Coster d.d. 13-8-1945. In: RHC, toegang 1821, inv. nr. 6: correspondentie 1941-1955.

38. Rapporten van Gemeentewerken aan de Districts Militair Commissaris in Groningen tussen 28-5 en 21-8-1945. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 399: dossier Geallieerde bezetting, 1945-1947.

Omdat Wittop Koning al op 2 mei had ingezien dat de gevel van de Herensociëteit niet behouden kon worden, was restauratie in eigenlijke zin – consolideren van wat er staat – dus al ruim voor het omtrekken op 16 mei voor hem geen optie meer. Hooguit was herbouw van wat er gestaan had mogelijk. Dat kwam neer op ‘terugrestaureren’ of reconstrueren, wat sedert de publicatie van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* van Jan Kalf en de Oudheidkundige Bond in 1917 in restauratiekringen eigenlijk niet meer acceptabel werd geacht³⁹.

Afb. 15. Restauratievoorstel van de voorgevel van het pand van de Herensociëteit door architect Wittop Koning, adviseur van de Vereniging Hendrick de Keyser, 12-7-1945. De verschillen met de oude toestand zijn gering: de gevelindeling van het souterrain en de vensterindeling in de hele gevel zijn gewijzigd en het bordes boven het souterrain is verwijderd. Het pand was sedert 1865 toegankelijk via een zij-ingang en kennelijk wilde Wittop Koning dat zo laten. Collectie RHC Groninger Archiven, inv.nr. 1585-117-7. Archief Wittop Koning.

De eigenaresse van het pand van de Herensociëteit verkeerde begin juni nog in onwetendheid over het lot van haar bezit in Groningen. Na een briefwisseling rond 8 juni met de voorzitter van de Vereniging Hendrick de Keyser tekende Wittop Koning een restauratievoorstel voor de gevel van het pand, dat hij op 20 juni meenam naar Den Haag en aan Jan Kalf liet zien⁴⁰. Op 2 juli diende de

39. In theorie zette de tweede generatie (Kalf, Van Heeswijk, J.A.G. van der Steur) zich af tegen de eerste generatie monumentenzorgers (Cuypers, De Stuers). In de praktijk was er met de “rijksrestauratiestijl” van Van Heeswijk verbaasd weinig verschil: Meischke 1995.

40. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 20-6-1945.

vereniging Hendrick de Keyser al een verzoek voor een Rijksbijdrage in de kosten van herbouw in⁴¹. In het voorstel was het souterrain ‘teruggerestaureerd’ naar veronderstelde laat-middeleeuwse vormen en waren de roedenvensters veranderd in kruisvensters. Uit de geveltekening valt niet op te maken hoe de architect zich het gebouw achter de gevel had voorgesteld⁴² (afb. 15).

Wat er met dit verzoek gebeurde, is van onverwacht belang voor het inzicht in de geschiedenis van de wederopbouw van de Grote Markt. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voelde wel voor het plan en adviseerde de minister om de gevraagde Rijksbijdrage in beginsel toe te kennen met de volgende motivering: *“Van een restauratie in den eigenlijken zin kan in dit geval [...] geen sprake meer zijn. Indien echter een reconstructie van dit schoone bouwwerk in het kader van de herbouw van de geheel verwoeste oostzijde van de Groote Markt mogelijk is, dan verdient deze zeker alle steun”*⁴³. Met andere woorden: op zichzelf niet subsidiabel, maar in in het kader van een herbouw van de gehele oostwand alleszins acceptabel. In het concept van het advies werd nog als argument aangevoerd dat de gevel van het pand door toedoen van de dienst Gemeentewerken geheel onnodig was omgetrokken. Deze passage werd in de uiteindelijke redactie overbodig geacht en weer geschrapt.

Maar toen gebeurde er iets onverwachts. Eind december kreeg de Rijkscommissie het advies ter heroverweging terug van niemand minder dan de minister zelf. *“De situatie ter plaatse persoonlijk kennende, vraag ik mij af of het inderdaad juist zou zijn om een rijkssubsidie ten laste van het begrotingsartikel voor de herstelling van monumenten te verleen ten einde de eigenares in de gelegenheid te stellen op de plaats, waar het huis gestaan heeft, dit weder in den zelfden vorm op te trekken. [...] Ik zou bereid zijn [deze, BT] vraag bevestigend te beantwoorden, indien de situatie deze ware, dat in een rij huizen met oude gevels er één vernield zou zijn. Dan zou de reconstructie gerechtvaardigd worden door het belang, dat er mee gediend*

Afb. 16. Professor Gerardus van der Leeuw in zijn studeerkamer.

Foto: P. Boonstra, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-16585.

41. Subsidieverzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser aan het departement OKW d.d. 2-7-1945. In: RCE, Archief Rijksbureau MZ, doos 2572: pandsdossier Grote Markt 27 te Groningen.
42. Restauratievoorstel van de gevel Herensociëteit d.d. 12-7-1945, tekening schaal 1:50. In: RHC, toegang 1585, doos 117, tekening 7.
43. Advies MZ aan minister van OKW d.d. 17-10-1945. In: RCE, Archief Rijksbureau MZ, doos 2572: pandsdossier Grote Markt 27 te Groningen.

is het aspect van de rij gevels zooveel mogelijk te bewaren en zou bij ruime interpretatie van het wetsartikel inderdaad van herstelling van een monument gesproken kunnen worden. Thans echter aarzel ik aan Uw advies gevolg te geven"⁴⁴.

De minister in kwestie was prof. G. van der Leeuw, hoogleraar te Groningen (afb. 16). Hij wist hoe de Grote Markt er bij lag en welke belangen en vraagstukken meespeelden in de wederopbouw. De zwakte in het advies van de Rijkscommissie ontging hem niet: de Herensociëteit was geen op zichzelf staand pand, maar een puinhoop in een geheel geruïneerde gevelrij. Zonder direct een standpunt over de wenselijkheid van restauratie in te nemen, moest de minister zich op grond van de zwakte in de redenering van monumentenzorg wel terughoudend opstellen. Het is onaannemelijk dat Van der Leeuw zich bij zijn antwoord liet inspireren door de standpunten van deze of gene speler in de wederopbouw te Groningen. In de plaatselijke politiek was Van der Leeuw een onbeschreven blad en evenmin had hij een geschiedenis in de Rijksdienst. Hij kende burgemeester Cort van der Linden, ook een Haagse gymnasiast, die tevens curator van de universiteit was. Op grond van zijn maatschappijvisie en bereidheid tot maatschappelijke doorbraak – protestant in de Partij van de Arbeid – hing hij vermoedelijk niet sterk aan het behoud of herstel van oude vormen en structuren. In het voorjaar van 1946 zou hij blijk geven van zijn belangstelling voor de inspanning van Wittop Koning voor de restauraties van de kerken in de provincie. Een cultureel centrum aan de Grote Markt zou heel goed passen in zijn visie op het samenbindende belang van cultuur in het maatschappelijk leven. De aarzeling van Van der Leeuw over het subsidiëren van het 'terug-restaureren' van de Herensociëteit moge dan ingegeven zijn door fijne details in de wetgeving, op de achtergrond kan zij gevoed zijn door een positieve, doorbraakgeïnspireerde instelling om oude vormen en gedachten te laten verdwijnen. De 'aarzeling' van de minister bood ruimte aan de Rijkscommissie om haar standpunt met sterkere argumenten aan te vullen, maar kennelijk ontbrak het daar begin 1946 aan. Van der Leeuw nam in januari 1946 het initiatief om zich door Granpré Molière en Cort van der Linden te laten informeren over de wederopbouw van de Grote Markt en in het bijzonder de zorg voor de monumenten in dat proces. Op de bijeenkomst op 8 maart kwam Van der Leeuw vergezeld van dr. Jan Kalf, de Inspecteur Kunstbescherming en ir. Van Oppen, bij Wederopbouw belast met monumentenrestauraties. Op speciaal verzoek van Van der Leeuw was ook architect Wittop Koning uitgenodigd⁴⁵. De burgemeester had uit gemeentelijke kring onder anderen directeur Schut en voormalig adjunct-directeur Van Wissen uitgenodigd. Allerlei facetten kwamen bij deze gelegenheid aan de orde, maar zo er al over de wenselijkheid van herbouw van de Herensociëteit gesproken is, dan heeft dat geen weerslag in de stukken, laat staan in het handelen nagelaten.

In elk geval is het wat betreft de herbouw van de Herensociëteit niet directeur Schut van Gemeentewerken die Wittop Koning, de Vereniging Hendrick de Keyser en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg een spaak in het wiel stak, maar zijn stadgenoot minister Gerardus van der Leeuw.

De gemeente kreeg door de Vereniging Hendrick de Keyser in juli 1945 wel de aansprakelijkheid voor de schade aan het pand in de schoenen geschoven. In september kon directeur Schut de beschuldiging met een beroep op de feiten en

44. Brief van minister OKW aan Rijkscommissie MZ d.d. 28-12-1945, nr. 638 afd. OKN. *Ibidem*.

45. Bijeenkomst d.d. 8-3-1946 op verzoek van Van der Leeuw d.d. 28-1-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 167, dossier 'Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan', map kabinetsstukken van de burgemeester. Details over het besprokene in de stukken over de botsing tussen Schut en Cort van der Linden, *ibidem*.

getuigen weerleggen, zodat de eigenaar er niet meer op hoefde te rekenen op grond van deze beschuldiging een substantiële bijdrage in de kosten te kunnen binnenslepen⁴⁶. Het lot van de parel van de oostwand werd daarna beslist door Granpré Molière en de discussies over de functionele invulling van de oostwand van de Grote Markt. Omdat het archief van de Vereniging Hendrick de Keyser niet voor raadpleging beschikbaar was, is het volgende enkel gebaseerd op documenten in andere archieven. In januari 1946 polste het bestuur van Hendrick de Keyser bij de gemeente of die er heil in zag de gevel te restaureren en elders aan de markt of in de stad weer op te bouwen. Het college vroeg advies bij haar adviseur Granpré Molière, die de wederoprichting van de gevel van de hand wees⁴⁷. Vreemd genoeg vroeg de toenmalige directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, kennelijk onbekend met het voorgaande, eind juni het bestuur van Hendrick de Keyser eens te informeren naar de visie van Granpré Molière op herbouw van de gevel van de Herensociëteit. Ozinga kon in september in een intern memo melden dat de eigenaresse nog steeds geïnteresseerd was in herbouw en wel als front van een café van de Amstelbrouwerij. Het ging uiteraard om een kopie, maar volgens Ozinga zou er toch een remmende werking van uitgaan op de slooplustige gemeente: “Herbouw zou ook misschien een rem beteekenen tegen het onverwachts sloopen van een gemeentebestuur niet welgevallige panden”⁴⁸.

In reactie op de bedenkingen van Van der Leeuw, inmiddels oud-minister, besloot de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg vast te houden aan haar eerdere positieve standpunt over de herbouw van de gevel van de Herensociëteit⁴⁹. Toen de deskundigen van Monumentenzorg kort daarna weer met Granpré Molière en het gemeentebestuur over de plannen kwamen te spreken, werd er wederom met geen woord gerept over herbouw van de Herensociëteit of andere individuele gevels aan de markt⁵⁰. Wethouder Van Loo (ARP) keerde zich in dit be- raad tegen de plek van de in het plan opgenomen concertzaal zo dicht tegen de Martinatoren en -kerk aan. Hij vond dat tussen beide dominanten afstand gescha- pen moest worden door het inlassen van een rij kleinere elementen, bijvoorbeeld winkeltjes. Granpré Molière nam die suggestie over in het voorstel van het *basis- plan-1947* waardoor er in 1947 opeens toch weer ruimte was geschapen voor her- bouw van de gevel van de Herensociëteit op nagenoeg de oorspronkelijke plaats⁵¹.

Die kans is echter niet benut. Het *basisplan-1947* ging in het politieke gewoel tot 1952 nog verscheidene keren over de kop, al zou de rij kleinere elementen van Van Loo in de jaren vijftig wel gerealiseerd worden. De panden van apotheek Sissing, het stijlvolle kantoor van de Nationale Levensverzekeringsbank en studen- tensociëteit Mutua Fides waren er het gevolg van, al werden ze gebouwd in de vor- mentaal van het Nieuwe Bouwen, waarin geen plaats was voor heroprichting van een pronkgevel uit de Nederlandse Renaissance. Maar zoals gezegd, ook Granpré

46. Brief van de Vereniging Hendrick de Keyser aan B&W d.d. 5-7-1945 en advies van Schut aan B&W d.d. 25-9-1945. Alleen het laatste stuk in: RHC, toegang 1458, inv.nr. 12: dossier Verwoeste Percelen. In het kader van zijn replek verzamelde Schut o.a. de getuigenverklaringen van Van Zwieten en ir. Gnnirrep.

47. Afschrift van de brief van B&W aan Hendrick de Keyser d.d. 18-3-1946. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten, 1925-1946.

48. Memo van M.D. Ozinga d.d. 2-9-1946. In: RCE, Archief Rijksbureau MZ, doos 2572: pandsdossier Grote Markt 27.

49. Brief van de Rijkscommissie aan de minister van OKW d.d. 21-10-1946. *Ibidem*.

50. Verslag bespreking met de commissie van Monumentenzorg d.d. 4-12-1946. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 452: dossier wederopbouw 2.

51. De kleinere elementen waren duidelijk te zien op de maquette uit 1947 en de foto's in de uitgave *Bouwend Groningen*. Zie ook Wagenaar 1991, 81.

Molière had in 1946 al geen belang bij herbouw van de gevel van de Heren-sociëteit. Geredeneerd vanuit Granpré Molières spirituele visie op de stedenbouw zou hij inderdaad uitgesproken inconsequent zijn geweest als hij dit produkt van het 'subjectivistische gif van de Renaissance' een plek had gegund⁵². In 1951 verkocht de Vereniging Hendrick de Keyser de ondergrond aan de gemeente⁵³.

En Wittop Koning, zag hij dan geen kans in 1947 en later om zijn plan te verwirkelijken? Hij was afhankelijk van de eigenaresse, maar of en hoe Hendrick de Keyser er verder van afzag, is mij niet bekend. Wanneer het archief van de Vereniging Hendrick de Keyser beschikbaar komt voor raadpleging kan de vraag misschien alsnog beantwoord worden. Wittop Koning bleef Hendrick de Keyser adviseren, bleef lid van de gemeentelijke commissie voor de monumenten en restaureerde de kerken in de provincie. In de wederopbouw van de Grote Markt werd zijn waarschuwende stem niet meer gehoord. Het uitdoven van de confrontatie tussen hem en Schut wekt de indruk dat hij zich van de Grote Markt had afgekeerd en zijn energie richtte op de kerken in Groningerland.

Toch kreeg hij vanaf 1950 achter de schermen weer een – bescheiden – rol toebedeeld en wel als lid van de Adviescommissie voor de Architectenkeuze⁵⁴. Deze commissie had tot taak bouwheren in de wederopbouwzone in de stad te adviseren over de geschiktheid van de beoogde architect. Tot voorzitter van deze commissie werd een andere bekende in dit verhaal benoemd: oud-minister professor G. van der Leeuw. Voor gezichtsbepalende gevelwanden wilden de Supervisiecommissie en de adviescommissie architecten van de eerste rang. Wittop Koning gaf aan zelf geen ambities in die richting te hebben, maar had op dat moment natuurlijk nog wel twee ijzers in het vuur: hij was per slot van rekening de adviseur van Hendrick de Keyser in Groningen en hij was de architect van het beschadigde kantoor van de Amsterdamsche Bank in het blok tussen de Ebbingestraat en de Kreupelstraat. De eerstgenoemde opdrachtgever van Wittop Koning haakte, zoals gezegd, in 1951 af. De directie van de Amsterdamsche Bank liet Wittop Koning in de herfst van 1952 in de steek door, naar verluidt, onder sterke druk van de Supervisiecommissie onder leiding van architect Van Tijen, in zee te gaan met J.J.M. Vegter⁵⁵. Dit leidde tot commotie in de kring van de adviescommissie. De voorzitter, na het overlijden van Van der Leeuw in november 1950 de kerkhistoricus professor J. Lindeboom, nam het voor Wittop Koning op. Niet dat Vegter niet bekwaam zou zijn, maar de adviescommissie was door de bankdirectie helemaal niet om advies gevraagd! Vegter was in 1950 al aanbevolen aan de senaat van Vindicat als een geschikte architect voor de herbouw van Mutua Fides⁵⁶. Het had er alle schijn van dat de Supervisiecommissie ernstig buiten haar boekje ging. Wilde Van Tijen de traditionalist Wittop Koning als bouwer buiten spel zetten? Hoe dan ook, niet Wittop Koning zou het nieuwe kantoorpand ontwerpen, maar J.J.M. Vegter. Uiteindelijk zou Vegter met Mutua Fides aan de oostzijde, de Amsterdamsche Bank aan de noordzijde en het nieu-

52. Zie de bespreking van Granpré Molières esthetische theorie in Wagenaar 1991, 34-38; het citaat t.a.p., 37.

53. RHC, toegang 1841, doos 175; dossier aankoop Grote Markt 27, 1951-1953.

54. Benoemd bij schrijven B&W d.d. 7-12-1949, na afzegging van beoogd lid Ir. Dieperink. In: RHC, toegang 1841, doos 164, dossier Instelling Supervisiecommissie Wederopbouw en de Adviescommissie voor de Architectenkeuze ACVA. De samenstelling van de ACVA zoals genoemd in Wagenaar 1991, 121 is onjuist.

55. Notulen van de 12e vergadering van de ACVA d.d. 21-10-1952. In: RHC, toegang 1841, doos 165, archief van de Adviescommissie voor de Architectenkeuze.

56. Notulen van de vergadering van de ACVA d.d. 24-2-1950. In: RHC, toegang 1841, doos 165, archief van de Adviescommissie voor de Architectenkeuze. Ook de Groningse architect G. Bosma werd na enige aarzeling bekwaam geacht voor de herbouw van Mutua Fides.

we stadhuis aan de westzijde van de Grote Markt een vergelijkbare positie innemen als Wittop Koning voor de oorlog. Ondanks deze generatiewisseling adviseerde de gepasseerde architect wel positief over de bekwaamheid van ontwerpers als Vegter, Bijvoet, Nic. de Jong (Camerabioscoop aan het Hereplein), Kalff, Olsmeijer (galerijflat Century op de hoek van de Oosterstraat en het Gedempte Kattendiep). Als wij nu de wederopbouwarchitectuur en -stedenbouw te kil, te dominant of te arrogant vinden, kan men in Groningen met meer recht adviseur Wittop Koning daarvoor als mede-speler aanwijzen dan directeur Schut.

Wittop Koning en Schut botsten door hun karakters en hun gevoeligheden. Het is onjuist om een tegenstelling in de waardering van de historische Grote Markt tussen beide mannen te suggereren. Beiden spannen zich in 1945 op hun manier en vanuit hun eigen optiek in voor de Grote Markt en de Groningse monumenten. De directeur Gemeentewerken stond voor het belang van de gemeente, Wittop Koning en Monumentenzorg hadden tot opdracht de zaken vanuit het Rijksbelang te bekijken. Wittop Koning was voorts gewend te opereren als deskundige in het verband van de relatie tussen opdrachtgever en opdrachtnemer, niet in het verband van ambtelijke en politieke verhoudingen. Daarom was hij in het nadeel ten opzichte van directeur Schut. Hij verdacht directeur Schut van snode plannen, tenminste op het punt van de rooilijnen. Na de zomer namen anderen het voortouw in het proces van de wederopbouw van de Grote Markt. Verschillende spelers in dit krachtenspel wezen op een gegeven moment de herbouw van de gevel van de Herensociëteit af: in elk geval minister Van der Leeuw en adviseur Granpré Molière. Maar waren zij de enigen?

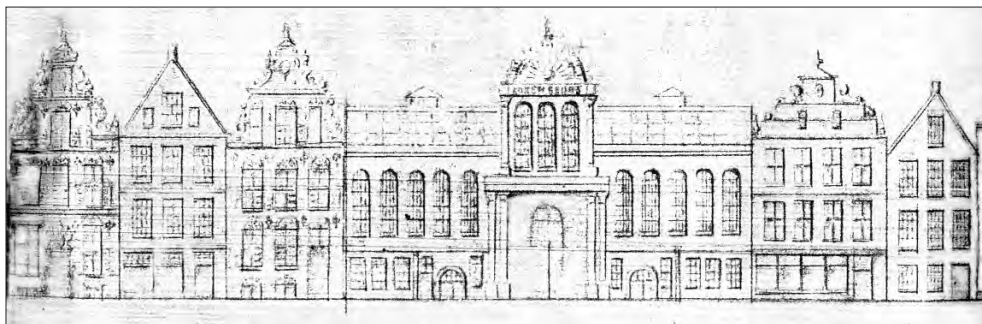
Enkele andere stemmen

Wittop Koning heeft zich over de herbouw van twee specifieke monumenten aan de Grote Markt uitgesproken, want behalve voor de Herensociëteit tekende hij ook een restauratievoorstel voor het Huis met de Schone Gevel (Grote Markt 5). Er gingen natuurlijk in Groningen wel meer stemmen voor restauratie van panden op. Allerwegen ging men er in 1945 en 1946 vanuit dat de Hoofdwacht aan de voet van de Martinitoren gerestaureerd zou worden⁵⁷. Een monument dat in april 1945 wonderwel ongehavend was gebleven, het Goudkantoor, was in zekere zin een obstakel. Het werd op papier dan ook wel eens afgebroken of verplaatst, maar niemand durfde sloop serieus voor te stellen.

In de gemeentelijke commissie voor de wederopbouw was de heer Auke Brugmans door de burgemeester gevraagd te spreken als pleitbezorger van het verwoeste culturele erfgoed. Brugmans had indertijd als gemeenteraadslid het amendement ter redding van het Poortershuisje ingediend. In de eerste vergaderingen van de adviescommissie kwam de inmiddels bejaarde Groninger uitvoerig aan het woord, maar een pleidooi voor behoud van de historische waarden kan ik zijn bijdrage met de beste wil van de wereld niet noemen. Zo pleitte hij voor het verleggen van de rooilijn van de noordwand, althans tussen Ebbingestraat en Martinitoren, om vanuit de Zwanestraat vrij zicht op de gerestaureerde torenvoet te krijgen. De Amsterdamsche Bank was daarvoor een nog op te ruimen sta-in-de-weg. Wel hoopte hij op herstel van de Hoofdwacht. Aan de oostzijde was het pand Boterweg ook een sta-in-de-weg, niet zozeer voor het opschuiven van de rooilijn, maar voor het ruimte scheppen voor grootschalige nieuwe ontwikkeling aldaar. Hij stelde voor ook

57. Wittop Koning in zijn *'Rapport A'*; Van Ommen Kloeke 1945, 176; ook Neurdenburg 1946, 6.

de panden achter de oostwand te slopen om ruimte te creëren voor iets monumentaals, bijvoorbeeld een nieuw stadhuis. Met name het pand van de Arbeidsbeurs, het huidige Feithhuis (Martinikerkhof Zz 10), de in zijn kern 15e-eeuwse pastorie van de Martinikerk⁵⁸, kwamen voor sloop in aanmerking. Want nu het Scholtenhuis was verdwenen, lag er een kans voor verplaatsing van het bestuurscentrum. Tenslotte bepleitte hij ook de verbreding van de uitmonding van de Gelkingestraat, waartoe het hoekpand Grote Markt 40 wel opgeofferd kon worden⁵⁹.

Afb. 17. Het 'schema' van A. Brugmans voor nieuwbouw van de korenbeurs op de plaats van het Scholtenhuis, toegelicht in de vergadering van de Commissie voor de Wederopbouw van 8 augustus 1946. In deze opzet was plaats voor herbouw van het pand van de Herensociëteit, nu echter als bankkantoor gedacht (derde van links). Uiterst links, op de hoek met het Martinikerkhof, het verplaatste Goudkantoor. Daarnaast een gevel die moest herinneren aan het pand van apotheek Sissing. Het gebouw van de Korenbeurs (met beurszaal, zalencentrum en parkeergarage) werd bekroond door een 'Groninger schelp' onder het 'kereltje van de korenbeurs'. De panden ten zuiden van de nieuwe Korenbeurs zijn fantasie. Ook de juwelierszaak van Oving kreeg daar een plaats toebedeeld. In: Dossierarchief secretarie gemeente Groningen, RHC Groninger Archieven, toegang 1841, inv.nr. 165, dossier voorbereiding eerste basisplan voor de wederopbouw. Collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1841-165.

Vreemd genoeg ontpopte de man met een oog voor het oude zich in dit forum dus als een vernieuwer die tot breken bereid was; zijn andere oog keek overduidelijk naar andere gezichtspunten. In tegenstelling tot directeur Schut kon Brugmans zich wel spontaan uiten. Hij kwam begin augustus 1946 nog met een alternatief plan, namelijk een handelsgebouw voor de Korenbeurs op de plek van het Scholtenhuis⁶⁰. Algemeen was men van mening dat de Korenbeurs gesloopt diende te worden om vrij zicht op het imposante koor van de A-kerk te bieden. Interessant voor Wittop Koning en de pleitbezorgers van handhaving van de kleinschalige gevelwandindeling was dat Brugmans in zijn 'schema' de Herensociëteit wilde herbouwen op zijn eigen plekje (afb. 17). Daarentegen ruimde hij op de hoek met het Martinikerkhof, op de locatie van apotheek Sissing, plaats in voor het alsnog te

58. Over de bouwhistorie van het Feithhuis: Reinstra 1995.

59. Notulen van de eerste en tweede vergadering van de gemeentelijke adviescommissie d.d. 27-9 en 25-10-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 164: Notulen Gemeentelijke Commissie voor de Wederopbouw.

60. Voorstel van A. Brugmans d.d. 2-8-1946. In: RHC, toegang 1841, doos 165, dossier Wederopbouw, voorbereiding eerste basisplan, en toegang 1611, dossier 452, dossier Wederopbouw binnenstad, deel 2. Wagenaar 1991, 58-61 maakt melding van ontwerpen van directeur Schut voor een Handelscentrum op verschillende locaties in de stad en beeldt twee van die ontwerpen af (afb. 56 en 58). Ik heb de notulen van de 'Korenbeurscommissie' niet kunnen achterhalen in de archieven. Vermoedelijk gaat het om 'denkmodellen', visualisaties ten behoeve van de besprekingen in de Korenbeurscommissie. Deze commissie had Gemeentewerken gevraagd om haar als deskundige te ondersteunen. In de vergadering van de Commissie voor de Wederopbouw van 5-7-1946 gaf Schut aan zelf voorkeur voor de locatie Kattendiep te hebben voor de vestiging van een Handelscentrum.

slopen Goudkantoor dat op zijn oude plaats in de ogen van velen een hinderpaal was. De gevel van apotheek Sissing zou dan een plaatsje opschuiven, tussen het verplaatste Goudkantoor en de Herensociëteit in. Het resultaat zou een mengeling van oorlogsschade en moedwillige sloop, van oud, quasi-oud (trapgeveltjes) en traditionalistisch nieuw zijn geweest, maar wel redelijk in overeenstemming met de oude schaalgrootte. Misschien kwam de tweeslachtigheid van Brugmans voor de burgemeester niet geheel en al onverwacht. Brugmans had zich nog in 1943 met instemming over de modernisering van de infrastructuur in de laatste twintig jaar uitgesproken en daarbij uiterst lovende woorden aan het adres van *onze* directeur Schut geschreven⁶¹. Helaas zijn de afwegingen van Cort van der Linden bij de keuze van een pleitbezorger van het erfgoed in zijn commissie onbekend. We kunnen wel vermoeden dat enkele andere kandidaten om uiteenlopende redenen afvielen. De respectabele voorzitter van de gemeentelijke monumentencommissie, dr. H.P. Coster, was gemeentearchivaris en dus gemeente-ambtenaar. Het zal onwenselijk zijn geweest om naast de directeur Gemeentewerken en de commissaris van politie nog meer gemeenteambtenaren op te nemen. Het was bovendien onhoffelijk om Coster te passeren door een van de andere twee leden, architect Wittop Koning of lector Elisabeth Neurdenburg, in zijn plaats te vragen. Wittop Koning binnenhalen in het gezelschap van directeur Schut was op dat moment vragen om moeilijkheden.

Het uitnodigen van het vroegere hoofd Kunstbescherming J.A. Boer was inmiddels om een andere reden ongewenst. Hij ging, zoals in deel 1 verhaald, in mei al over de tong in het architectenwereldje en in augustus 1945 werden openlijk vraagtekens bij de zuiverheid van zijn doen en laten in bezettingstijd geplaatst. Toen de Eeraad voor de zuivering van de Architectuur een lijst met namen van mogelijk foute architecten publiceerde, informeerde de secretaris van de Kring Groningen bij het bestuur van de BNA of architect Boer misschien aan die lijst moest worden toegevoegd: *“De heer Boer is tijdens de bezetting zeer mofsgesind geweest, moet lid geweest zijn van het Nederlandsche Arbeidsfront en heeft het embleem van den BNA gedurende de bezetting op groote schaal op zijn naambord laten prijken, terwijl andere leden dit onmiddellijk hebben laten verwijderen”*⁶². Twee dagen later werd Boer verhoord door de adviescommissie voor de zuivering⁶³. In de architectenwereld was de toetssteen voor goed en fout niet de aanmelding bij de Kultuurkamer, maar het lid blijven (of worden) van de BNA na de bestuursovername door de collaborerende ‘kameraad’ Boezeman in 1941⁶⁴. Dr. Kalf van Monumentenzorg kon weliswaar getuigen dat hij als Inspecteur Kunstbescherming bij Boer nooit iets had gemerkt van Duitsgezindheid of een nationaal-socialistische instelling en dat Boer zich verdienstelijk had gemaakt voor de vrijstelling van wachtlopers van de *Arbeitseinsatz*, maar uiteindelijk zou de architect in 1946 in hoger beroep door de Centrale Eeraad voor de Kunst toch een maatregel opgelegd krijgen⁶⁵.

61. Brugmans, 1943.

62. Brief d.d. 22-8-1945. In: RHC, toegang 1337, inv.nr. 7.

63. Brief van Boer aan Kalf d.d. 25-8-1945. In: RCE, Archief Inspecteur Kunstbescherming, doos 26: Dossier Kunstbescherming Groningen.

64. In 't Veld 1981, 47.

65. Brief van Kalf aan Boer d.d. 3-9-1945. In: RCE, Archief Inspecteur Kunstbescherming, doos 26: dossier Kunstbescherming Groningen. Kalf had in 1946 bovendien zitting in de Eeraad voor de Architectuur. De gegevens zijn verder ontleend aan het dossier over het geschil tussen Boer en Prummel, in: RHC, toegang 1337, inv.nr. 34. De maatregel bestond erin dat Boer tot 1 januari 1948 niet mocht deelnemen aan prijsvragen of zitting mocht hebben in jury's. De zaak was daarmee nog niet afgedaan, want Boer voelde zich gewaard uit de sociale netwerken en beschuldigde op zijn beurt de secretaris van de kring, Prummel, van oncollegiaal gedrag, strijdig met de code van de BNA. De Architectenraad was het daar niet mee eens (31-8-1954). Boer ging in hoger beroep maar trok dit in 1955 in.

De burgemeester had behalve uit de genoemden nog wel uit meer minnaars van het historische stedenschoon kunnen kiezen. Zelf had Cort van der Linden waarschijnlijk geen sterke binding met het gebouwde historische erfgoed aan de markt. Hij had zich tijdens de bezetting bezonnen op het fundament voor een staatkundige reconstructie van bevrijd Nederland en daarvoor inspiratie gevonden bij de denkers uit de oudheid. Het nieuwe Jerusalem van Cort van der Linden was niet van steen gebouwd, maar een denkbeeldige samenleving van vrije mensen: stoffelijk, geestelijk en zedelijk welvarend, doordrongen van Godsvrucht, gematigdheid, verdraagzaamheid en rechtvaardigheid⁶⁶. Vanuit dit ideaal zocht hij in de politiek de samenwerking, over scheidslijnen heen. In die zin sloot hij aan bij het idealisme van het doorbraakdenken uit de bezettingstijd. Hij zag de wederopbouw vooral als proces, waarvan het welslagen afhankelijk was van het draagvlak onder de bevolking: *“Het is mijn ideaal dat hier [...] voortdurend en steeds de burgerij op de hoogte is van de plannen die bij den wederopbouw naar voren komen, ook al zijn die plannen nog niet rijp, ja juist in dit stadium, opdat men mee kan leven met den wederopbouw van de stad”*⁶⁷.

Wat de overwegingen van Cort van der Linden ook waren, een uitgesproken stem voor herstel en restauratie van de gevelwanden zou in de adviescommissie voor de wederopbouw niet klinken. Het idee van Brugmans werd ingehaald door de ontwikkelingen. Directeur Schut sprak zich in de vergaderingen van de commissie of daarbuiten niet uit over reconstructie of sloop van panden, wel was hij het, zoals gezegd, niet eens met het verleggen van de rooilijn van de oostwand. Hij heeft in ander verband slechts éénmaal met een zekere tevredenheid over de verwoesting van een pand gesproken, en wel in september 1945: *“Met den Oostwand verdween helaas een fraaie gevel van de Vereniging Hendrick de Keyser, maar tevens ging met dien wand tot ieders tevredenheid het zoozeer gehate Scholtenhuis, de zetel van de Gestapo en de S.S. waar zoo ontelbare misdaden zijn gepleegd, in vlammen op”*⁶⁸. Dit was een algemeen gevoelen. Niemand heeft na de oorlog gepleit voor restauratie van het Scholtenhuis, al had Wittop Koning er een beschermingsbiljet ‘A’ op geplakt. De familie Scholten gaf te kennen geen behoefte aan herbouw te hebben.

Na de publicatie van het eerste plan van Granpré Molière in maart 1946 kwamen de stemmen in de pers los. Architect B. Kazemier pleitte voor het behoud van de geslotenheid van de markt, het grootste en mooiste monument van Groningen⁶⁹. Desondanks greep ook hij naar de sloophamer: net als Auke Brugmans pleitte hij voor sloop van de Arbeidsbeurs (het Feithhuis) ten behoeve van een groot nieuw stadhuis aan de oostzijde en het Martinierkhof Zz. J.H. de Vries, directeur van Vopel Pelterijen en geboren en getogen bewoner van de Grote Markt, herkende Groningen niet meer in de plannen: een dode ruimte, het nieuwe stadhuis een mausoleum⁷⁰. Maar ook De Vries deed suggesties voor aanvullende sloop (Rottinghuis en de blokjes Tussen beide Markten) en herinrichting van de oostzijde. De heer S.J. Steenmeijer was resoluut: ruim baan voor een vlotte verkeersafwikkeling, ook aan de verlegde oostwand; de doorbraak van de Kreupel-

66. Cort van der Linden 1954.

67. Concept-antwoord van Cort van der Linden aan Schut d.d. 27-3-1946, nr. 392 Kabinet. In: RHC, toegang 1841, doos 167, in dossier ‘Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan’, map met kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952.

68. Kopij van Schut voor het blad *Publieke Werken* d.d. 4-9-1945. In: RHC, toegang 1458, inv.nr. 12: Dossier Ten gevolge van oorlogshandelingen verwoeste percelen, 1945-1952.

69. *Nieuwsblad van het Noorden* d.d. 16-3-1946.

70. *Groninger Dagblad* d.d. 20-3 en 22-3-1946.

straat bood een fraaie afwisseling van de geslotenheid en *“Het is grote dwaasheid in stijlen van een tijd die voorbij is te willen bouwen”*⁷¹. Niemand sprak zich uit voor reconstructie of restauratie van individuele panden in de noord- of oostwand. Een schuchtere Groninger, die anoniem zijn mening gaf, was de enige die er misschien iets voor voelde: géén grote gebouwen op en rond de markt, géén nevenpleinen en grote doorbraken, de oude rooilijnen (met correcties) handhaven, kortom: *“een sfeer van behaaglijke intimiteit – die sfeer moeten wij [...] terug hebben”*⁷².

In mei 1947 vierde de Vereniging tot Bevordering der Bouwkunst haar 60-jarige bestaan met een tentoonstelling in de Prinsenhof onder de titel *Bouwend Groningen*. De vereniging prees zich gelukkig een blik op het verleden van het bouwen in Groningen te kunnen koppelen aan een presentatie van het nieuwste Wederopbouwplan, een blik in de toekomst. De begeleidende woorden⁷³ van vooraanstaande betrokkenen en bestuurders benadrukken alle het dilemma: een afweging tussen de schoonheid van het oude en de behoeften van de moderne tijd. Burgemeester Cort van der Linden: *“Hoeveel mooie gevels de Grootte Markt ook vroeger sierden en hoezeer men er steeds op bedacht is geweest deze [...] voor het nageslacht te bewaren, nu zij verwoest zijn, zullen de eischen, die deze tijd stelt, ook in den herbouw tot uitdrukking moeten komen.”* Commissaris van de Koningin Ebels nog iets bondiger: *“De oude Markt komt niet terug, dit is onmogelijk. Wel kan daar iets van de oude sfeer teruggevonden worden, maar dan aangepast aan de praktische behoeften van het stadsleven in dezen tijd”*. Granpré Molière, wikkend en wegend: *“Maar om de waarheid te zeggen, het zijn niet alleen onze verwoeste steden, die hun binnenstad-probleem hebben op te lossen [...]”. En vervolgens was de ramp oorzaak om ook hier de bedoelde vraag, de vraag nl. hoe onze oude steden af te stemmen op het rythme van de tijd [...] rustig in de oogen te zien”*. En tenslotte ir. H. van Halewijn, voorzitter van de Vereniging tot Bevordering der Bouwkunst, in 1945 collega van Wittop Koning als districtshoofd voor de Monumentenzorg in het westen van de provincie, en lid van de gemeentelijke Commissie voor de Wederopbouw: *“Wat eenmaal was kan in dien vorm nooit meer terugkomen [...]”*. Bij allen sloeg de balans door naar wat men zag als de behoeften van de huidige tijd.

Voorstellen tot restauratie zouden normaal gesproken door de eigenaren van monumenten ingediend moeten worden. Van de eigenaren van de monumentale panden aan de Grote Markt, anders dan de Vereniging Hendrick de Keyser, zijn mij geen voorstellen tot restauratie bekend. Wittop Koning had een reconstructie getekend voor het Huis met de Schone Gevel (Grote Markt 5), maar het is niet bekend of hij herbouw bij de eigenaar of Monumentenzorg heeft voorgesteld. De gevel werd in elk geval niet herbouwd; de fa. Burmann presenteerde in 1955 nieuwbouwplannen⁷⁴. De directeur van Vopel Pelterijen vroeg in maart 1950 advies aan de Adviescommissie voor de Architectenkeuze voor de herbouw van zijn pand op de plaats van het verloren gegane pand op de hoek met het Kreupelstraatje. Zijn voorkeur ging uit naar een bouwstijl die niet ultra-modern is, maar wel een *zakelijke stijl met toch een vleugje romantiek*⁷⁵. De commissie adviseerde

71. *Groninger Dagblad* d.d. 4-4-1946.

72. *Groninger Dagblad* d.d. 26-3-1946.

73. *Bouwend Groningen* 1947.

74. RHC, toegang 1841, doos 174: correspondentie over de financiering van de herbouw van Grote Markt 3, 1955. De percelen van Burmann lagen net buiten het gebied waarbinnen eigenaren in 1950 gevraagd werden naar hun herbowwensen. De zienswijze van de heren Burmann komt daarom niet tot uiting in deze enquête. In: RHC, toegang 1841, doos 174: dossier herverkaveling, 1950-1953.

75. Brieven van J.H. de Vries, Vopel Pelterijen, d.d. 10-3-1950 en 5-2-1951 en notulen ACVA 20-3-1950 en 20-2-1951. In: RHC, toegang 1841, doos 165, archief van de Adviescommissie voor de Architectenkeuze.

hem een reeks Groningse architecten, maar de keuze van de heer De Vries viel uiteindelijk op architect H. Salomonson uit Amsterdam in associatie met J.H. Emck uit Groningen. De Vries wilde overduidelijk het verwoeste pand niet in de oude vorm herbouwen; al in 1938 had hij zijn voornemen geuit het volgens hem reeds 600 jaar oude pand af te breken en te vervangen door een nieuw monumentaal pand⁷⁶. Salomonson, bekend met de modehuizen Hirsch en Metz in Amsterdam, kon hem daar zeker bij helpen. Het voornemen zou op die plek en in die uitvoering als gevolg van de doorbraak van de Kreupelstraat geen doorgang vinden. Natuurlijk wilden de meeste eigenaren herstel van hun onroerend goed, maar niet per se in de oude vorm, de traditionele gevelbreedte of op de oorspronkelijke plek. De firma Gebr. Janssen wilde graag opschuiven naar de hoek van de markt met de Oude Ebbingestraat⁷⁷. Vindicat opteerde aanvankelijk voor nieuwbouw van de sociëteit Mutua Fides tegenover het Goudkantoor⁷⁸. Het zakelijke belang voerde begrijpelijkerwijs de boventoon. Daar kwam bij dat de opstallen en de meeste percelen in de loop van de wederopbouw aangekocht of onteigend werden, zodat uiteindelijk maar een enkele eigenaar op zijn oorspronkelijke perceel overbleef⁷⁹. Eén van de weinigen was mej. A. Sissing, tot 1945 apotheker op de hoek van de Grote Markt en het Martinikerkhof. Na de verwoesting van haar pand was zij uitgeweken naar de Sint Jansstraat, maar in 1952 wilde zij terug naar haar oude stek. Zij opteerde voor architect K. Reker van bureau Nijhuis en Reker, die al een band met de familie Sissing had. In de oorlog was het niet tot modernisering en vergroting van de apotheek gekomen, al was er in het souterrain nog wel een hypermoderne en solide bedrijfsvloer gelegd. Reker had ook apotheek Oldeman in de Herestraat gebouwd en hoewel de adviescommissie voor de architectenkeuze dat geen fraai pand vond, was er toch geen bezwaar tegen inschakeling van Reker⁸⁰. Het uiteindelijke resultaat was functionele architectuur, zo saai als het maar kan. Sissing kon uiteraard het oude pand niet herbouwen, want zij moest zich wel aanpassen aan de verplaatste rooilijn. Juwelier H.E. Oving Bzn streefde eveneens naar herbouw op de hoek met de Poelestraat. Al jaren had hij uitbreiding gezocht voor zijn zaak in de Poelestraat 2 en daartoe in 1930 al het pand van Linhoff aan de oostzijde gehuurd (Grote Markt 32). Hij wilde graag het hoekpand van Boterweg overnemen, maar kon geen overeenstemming bereiken. In 1952 zocht hij de steun van de burgemeester⁸¹. Uiteindelijk zou hij zijn ideaal inderdaad op de hoek van de Grote Markt en de Poelestraat verwezenlijken, uiteraard aangepast aan de teruggelegde rooilijn. Het resultaat was geen historiserende gevel, maar een zakenpand in betonskeletbouw met baksteenvullingen, bekroond door een daketage met reliëfmetselwerk. Bijzonder is ook de geknikte zijgevel in baksteen met inpandige loggia's. Een monument van de wederopbouw door architect G. Bosma.

76. Brief J.H. de Vries aan B&W d.d. 5-9-1938. In RHC, toegang 1902, inv.nr. 558, map Zorg voor historische en culturele waarden, 1938-1944.

77. Enquete eigenaren 20-6-1950, *ibidem*.

78. RHC, toegang 1841, doos 174: dossier herbouw Mutua Fides.

79. Aanzegging van onteigening van puin en resten opstallen d.d. 29-11-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 4: dossier wederopbouwplan, onteigening en bescherming van de restauratiestenen. In dit archief tevens dossiers van de aankoop of onteigening van de ondergrond van diverse percelen in de daaropvolgende jaren.

80. Brief van mej. A. Sissing d.d. 10-3-1952, met potloodnotitie van de ambtelijk secretaris van de commissie: *ap[otheek] Old[eman] niet fraai* en notulen ACVA 15-3-1952. In: RHC, toegang 1841, doos 165, archief van de Adviescommissie voor de Architectenkeuze.

81. Brief H.E. Oving aan de burgemeester d.d. 13-5-1952. In: RHC, toegang 1841, doos 167, dossier 'Wederopbouwplan, wijziging tweede basisplan', maar feitelijk aldaar in een misplaatste map met kabinetsstukken van de burgemeester i.z. de wederopbouw, 1945-1952.

Afb. 18. De ruïne van de Hoofdwacht
(april 1945), zoals veel oudere
Groningers hem herinneren uit
de jaren 1945-1956.
Foto: P.B. Kramer, collectie: RHC
Groninger Archieven, inv.nr. 1785-0515.

Gedurende het eerste decennium van de wederopbouw bleef de ruïne van de Hoofdwacht aan de voet van de Martinitorren wachten op herstel (afb. 18). Het gebouw was eigendom van het rijk en in 1945 op last van de Rijksgebouwendienst gestut. Vergeefs drong het gemeentebestuur bij het rijk aan op restauratie. Aanvankelijk zag de VVV het als een ideale huisvesting en wilde de gemeente het om die reden wel overnemen. Het departement van Oorlog wilde er echter geen afstand van doen maar zette anderzijds de voorgenomen restauratie ook niet door. De wisselende inzichten van Granpré Molière over de aanpak van het monument waren hier mede debet aan. In de jaren vijftig verloor Defensie zijn belang bij het gebouwtje en toen de uitmonding van het Martinikerkhof in 1952 werd vernauwd door het opschuiven van de nieuwbouw op de hoek van de Grote Markt in noordelijke richting, werd de ruïne van de Hoofdwacht alleen nog maar als een obstakel voor het verkeer ervaren. Monumentenzorg kon zich uiteraard niet verenigen met sloop van het herstelbare monument maar verzette zich ook tegen verplaatsing. In 1955 hakte minister Cals van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen de knoop door en gaf het verzet tegen afbraak op; het geringe belang van de Hoofdwacht als monument van bouwkunst woog zijns inziens niet op tegen het belang van de verkeersafwikkeling⁸². Het Rijk verkocht de ruïne en de grond aan de gemeente en in de zomer van 1956 kreeg de afbraak zijn beslag. De Rijksdienst voor Monumentenzorg had belangstelling voor de afkomende bakstenen maar was bij nader inzien niet bereid de daarvoor overeengekomen prijs van 3000 gulden te betalen. Want bij inspectie was gebleken dat

82. De lotgevallen van de ruïne van de Hoofdwacht en het fatale besluit van de minister OKW met overwegingen (27-9-1955) zijn gedocumenteerd in het dossier: Restauratie van de Hoofdwacht en aankoop van de na afbraak vrijgekomen grond. In: RHC, toegang 1841, doos 862.

de afbraak dermate ondeskundig was verricht dat de opbrengst aan herbruikbare restauratiestenen zwaar tegenviel.

Wat zich in de daaropvolgende anderhalf jaar durende discussie afspeelde is een herhaling van de geschiedenis van het puinruimen uit 1945. Als de herinwerking aan 1945 bij de Rijksdienst al was verdrongen, werd zij in 1956 weer volop tot leven gewekt. Zowel Monumentenzorg als de gemeentelijke dienst Openbare Werken deden later intern onderzoek naar de feiten rond de sloop van de Hoofdwacht. Monumentenzorg verweet de gemeente het gebruik van mechanische hulpmiddelen bij de sloop te hebben goedgekeurd in plaats van handmatige demontage te hebben voorgeschreven. Openbare Werken verweerde zich met het argument dat het steen voor steen demonteren niet mogelijk was geweest. De oude en zachte, handgevormde bakstenen waren bij de restauratie in 1898 niet met ouderwetse kalkmortel, maar met moderne cementmortel opgemetseld. De stenen konden daarom niet meer volgens het metselverband gescheiden worden. Als gevolg van de hard-hechtende cementmortel liepen de breukvlakken door de stenen in plaats van door de voegen. Daarom was met mokers en tuien gewerkt. Pas in 1958 sloten beide partijen een akkoord en konden de geredde bakstenen aangewend worden voor de restauratie van de Bovenkerk te Kampen⁸³. Niet directeur Schut, maar zijn opvolgers en twee departementen in Den Haag, zijn dus schuldig aan de sloop van de Hoofdwacht.

Conclusies

In het eerste deel is al geconcludeerd dat de geschiedschrijvers elkaar hebben nagepraat en geen moeite hebben gedaan om het verhaal over de rol van directeur Gemeentewerken Schut in het opruimen van de ruïnes op de Grote Markt te verifiëren. Door dit na te laten, hebben zij directeur Schut onterecht in een kwaad daglicht gesteld. Door de feiten te onderzoeken is aan het licht gekomen dat niet architect en districtshoofd Monumentenzorg Wittop Koning in Groningen gevels heeft gestut, maar directeur Schut van Gemeentewerken. De steigers en tuien van Gemeentewerken waren bedoeld om een zorgvuldige afbraak met het oog op latere restauratie of reconstructie mogelijk te maken. De Hoofdwacht werd door de Rijksgebouwendienst gestut en vervolgens tien jaar lang aan zijn lot overgelaten.

De aanpak van de meeste gevels rond de Grote Markt en in de Oude Ebbingestraat stond niet ter discussie. Zij waren, in de woorden van Wittop Koning, onherstelbaar verloren. Alleen in het geval van de Herensociëteit verzette Wittop Koning zich tegen het omtrekken. Het districtshoofd verschilde van mening met Gemeentewerken over de manier en het tijdstip van afbraak. Opzichter Van Zwieteren van Gemeentewerken en districtshoofd Wittop Koning deelden het inzicht dat de baksteengevel steen voor steen moest worden onttakeld. Van Zwieteren was dagelijks op en rond het werk en zag dat de omstandigheden sterk verslechterden en dat de veiligheid van de arbeiders in het geding was. De Arbeidsinspectie onderschreef dit oordeel. Van Zwieteren stelde als oplossing voor de gevaarlijke top om te trekken om de bakstenen gevel vervolgens nauwgezet, steen voor steen, te demonteren. Wittop Koning kon geen steekhoudend alternatief aandragen. Gemeentewerken droeg de verantwoordelijkheid voor de arbeiders en voerde het plan van Van Zwieteren uit. Helaas stortte daarbij de hele bakstenen ondergevel in.

83. Briefwisseling tussen de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tussen mei 1956 en juli 1958, *ibidem*.

Het verhaal van de heer Idema dat het omtrekken gebeurde nog voordat een vergadering met vertegenwoordigers van het Rijk was afgelopen, is kleurrijk maar onjuist. Verschillende gebeurtenissen vloeiden zijn herinnering ineen. Het is mogelijk dat het laatste restant van het Scholtenhuis op 25 augustus, de dag van het bezoek van minister Ringers, werd omgetrokken. De filmbeelden die in 1945 werden gemaakt, laten *niet* het omtrekken van de gevel van de Herensociëteit, het Huis met de Schone Gevel of een ander monument zien, maar de gevel van het Scholtenhuis.

Schut verweet Wittop Koning later dat het districtshoofd eerder maatregelen had moeten treffen en meer haast had moeten maken met het documentatiewerk. Wittop Koning wist dat de gevel van de Herensociëteit niet behouden kon worden, maar wilde, misschien net iets zorgvuldiger dan de medewerkers van directeur Schut, de gevel documenteren om hem desgewenst weer te kunnen opbouwen. Hij diende daartoe een restauratievoorstel in bij de eigenaresse van het pand, de Vereniging Hendrick de Keyser. Het was eind 1945 niet directeur Schut die dit voornemen dwarsboonde, maar de verantwoordelijke minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de Groningse hoogleraar Gerardus van der Leeuw.

Andere spelers dan Schut en Wittop Koning gaven in de wederopbouw de doorslag. Het Rijk gaf de touwtjes in handen van de dienst Wederopbouw. In Groningen zag de burgemeester dit met lede ogen aan, maar Cort van der Linden slaagde er wel in om een stempel te drukken op de wederopbouw door zijn vasthoudendheid ten aanzien van de uitbreiding van het stadhuis. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen stelde geen Rijksgeld beschikbaar voor het plan tot restauratie of herbouw van de Herensociëteit en Monumentenzorg had in 1945 en 1946 geen deugdelijke argumenten om de minister te overtuigen. Daardoor stond de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg tijdelijk buiten spel. De spirituele stedenbouwer Granpré Molière zag geen heil in de restauratie van de historische gevel. Deze stemmen wierpen meer gewicht in de schaal dan de mening van de directeur Gemeentewerken, wiens visie op een eventuele herbouw van de Herensociëteit trouwens onbekend is. In het voorjaar van 1946 hadden directeur Schut en Monumentenzorg gelegenheid om een alliantie te sluiten tegen schaalvergroterende tendensen, maar dat is niet gebeurd. De vraag of de Grote Markt door een andere uitkomst van de krachtmeting tussen Wittop Koning en directeur Schut heden ten dage een andere andere bebouwing en uitstraling zou hebben gehad, is futiel. De leegte aan de markt was zo totaal dat behoudende krachten lamgeslagen waren en de verbeelding van vernieuwende krachten, waaronder nadrukkelijk burgemeester Cort van der Linden, vleugels kreeg. Brugmans, die door burgemeester Cort van der Linden in de wederopbouwcommissie gevraagd was om de zorg voor de monumenten te behartigen, was een buitenstaander in de stedenbouw en bovendien enigszins onberekenbaar. Hij opperde allerlei ideeën en offerde daarin zonder bedenken nog behouden monumenten op. Maar hij noemde de gevel van de Herensociëteit tenminste nog, althans in een van z'n ideeën. De onteigening, herverkaveling en schadeloosstelling schakelde de oorspronkelijke eigenaren uit als factor. Geen enkele oorspronkelijke eigenaar streefde, voor zover bekend, reconstructie van zijn verwoeste gevel na. En de nieuwe eigenaren in Amsterdam, Eindhoven en elders hadden geen binding met de intimiteit van de Grote Markt.

Een oorspronkelijk verschil van inzicht van ambachtelijke aard ontaardde door een botsing van karakters tot een rel van formaat. Dit proces werd gevoed door de overgevoeligheid en het tactloze optreden van Wittop Koning en het

onvermogen van directeur Schut om in te zien dat hiërarchisch leidinggeven (Schut) heel goed samen kan gaan met functionele aansturing (Wittop Koning, Granpré Molière), bijvoorbeeld in de vorm van projectmatig werken. Dit inzicht zou pas in de jaren vijftig ontwikkeld worden. De chaotische omstandigheden in de eerste maanden na de bevrijding met een veelheid aan hele en halve autoriteiten droegen aan de conflicten het hunne bij.

Op geen enkele wijze is aangetoond dat directeur Schut gevels wilde slopen om ruimte te bieden aan stedenbouwkundige vernieuwing. Integendeel, Schut heeft een- en andermaal gewezen op het bijzondere karakter van de Grote Markt, die hij zag als een versteende expressie van de Groningse volksaard. Hij verzette zich tegen grote doorbraken en in het bijzonder tegen het terugleggen van de rooilijn van de oostwand. Het is op grond van zijn karakter en getoonde gedrag ondenkbaar dat H.P.J. Schut zich voor een kar van een bestuurder liet spannen en gewoon uitvoerde wat zijn baas hem opdroeg. Hoewel zijn kracht misschien een knauw had gekregen in de oorlog, waren zijn integriteit en verantwoordelijkheidsbesef ongebroken. Hij was voor meer verantwoordelijk dan alleen stedenbouwkundige planning of monumentenzorg. In het rampenplan uit de oorlog was hij aangewezen om het puinruimen te leiden. Hij liet zich de verantwoordelijkheid voor wat hij stevast noemde *de dienst onder mijn beheer* door niemand afnemen. Zijn ambtenaren en opzichters zochten hem op met lastige vraagstukken en hij luisterde naar hen. Technische ambtenaren die zich bewezen hadden, zoals Van Zwieten bij de restauratie van de Martinitorren, konden rekenen op zijn vertrouwen. Buitenstaanders liet Schut niet zonder meer toe en, indien onvermijdelijk, alleen binnen strikte kaders. Wittop Koning was zo'n buitenstaander die zich bovendien niet aan kaders hield en ook nog eens hoog van de toren blies. Uiteindelijk was het niet Schut die na 1950 eigenaren over hun architectenkeuze adviseerde, maar Wittop Koning.

Besluit

De strijd om de wederopbouw van de Grote Markt was geen strijd van helden en schurken, maar directeur Schut kreeg desondanks de rol van de zondebok toebedeeld. Zijn vertrek in 1947 heeft hieraan ongetwijfeld bijgedragen, terwijl Wittop Koning een actieve rol bleef spelen in de Groningse wereld van de architectuur en het cultureel erfgoed. In 1950 kreeg Wittop Koning een koninklijke onderscheiding en in 1952 de culturele prijs van de provincie Groningen voor zijn grote verdiensten voor het behoud en herstel van monumenten in de provincie. Aan de Grote Markt, het Zuiderdiep, bij de Menkemaborg, in Holwierde, Bierum en elders heeft hij zijn sporen nagelaten. Achter de schermen speelde hij na 1950 een bescheiden rol in de wederopbouw en sprak in dat verband met collega's over de ontwikkelingen en de wederopbouwarchitectuur. Hij had vrienden en leerlingen (Offringa, Reijenga, Martini) die door hun herinneringen misschien ook wel hebben bijgedragen aan de canonisering van de architect. Hij kon bovendien rekenen op de sympathie van de monumentenzorgers uit Den Haag, die zich door Schut en burgemeester Cort van der Linden buiten spel gezet voelden (Van der Wal, Ozinga). Zijn tekeningenarchief werd later door een jongere collega gedeponeerd in het Regionaal Historisch Centrum in Groningen en de gemeente heeft zijn verdiensten en nagedachtenis met een Wittop Koningstraat geëerd. A.R. Wittop Koning overleed in 1961.

Schut had daarentegen geen voor sprekers. Zijn nauwste medewerkers waren in de loop van 1945 en 1946 uit Groningen vertrokken of gepensioneerd. Zelfs

Afb. 19. Wil van Zwieten in 1936. Geboren in 1904 te Rotterdam, volgde hij na de ambachtsschool de avond-MTS bouwkunde. Hij vond restaureren uitdagender dan nieuwbouw en leerde het vak in de praktijk onder leiding van professor J.A.G. van der Steur, eerst bij werkzaamheden aan de bibliotheek van het Vredespaleis, later als hoofdopzichter bij de restauratie van het Oostindische Huis te Delft (1930-1933, het gebouw van de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool). Na de restauratie van de NH Kerk te Naaldwijk (1933-1936 o.l.v. architect H. van der Kloot Meijburg) was hij van 1936 tot 1947 onder leiding van architect G.W. van Heukelom (hoofd)opzichter van de restauratie van de Martinitorren. In 1947 werd hem de eremedaille in goud, verbonden aan de Orde van Oranje Nassau, toegekend voor zijn doortastende optreden voor het behoud van de Martinitorren in april 1945. Terwijl thuis aan de Parkweg de *kleine potloodjes* door de ramen sloegen, bleef Van Zwieten bij de toren. *“Wij konden de Martinitorren altijd zien, maar niet die morgen. Er was zoveel rook. Wij dachten: geen Martinitorren, geen Vader. En later ging de rook weg en de Martinitorren was er weer”*. In 1947 werd hij door ir. Bolomey gevraagd de restauratie van de Jacobskerk in Den Haag uit te voeren en verhuisde het gezin naar Rijswijk. Het project ging wegens geldgebrek niet door. Hij verzorgde tot zijn pensioen in 1969 het onderhoud van de gemeentelijke gebouwen in Den Haag. Wil van Zwieten overleed in 1983. Fotograaf: firma Steenmeyer, Groningen. Informatie en collectie mevr. Ph. Rowen Van Zwieten, Canada .

opzichter Van Zwieten was na de voltooiing van de restauratie van de Martinitorren in de zomer van 1947 in het spoor van ir. Bolomey naar Gemeentewerken van Den Haag vertrokken (afb. 19). Schut had in april 1945 geadviseerd Granpré Molière in te schakelen, maar de beoogde samenwerking onttaarde in vervreemding. De allesomvattende dienst Gemeentewerken werd gesplitst en de opvolgers van Schut hadden hun handen vol aan het daadwerkelijk van de grond tillen van de wederopbouw en het afbakenen van hun eigen territoria. Politiek gezien moesten de wethouders en de nieuwe diensthoofden hun gelijk – en daarmee het ongelijk van Schut – in de kwestie van de splitsing van de dienst der publieke werken bewijzen. Bij de voltooiing van de restauratie van de Martinitorren sprak burgemeester Cort van der Linden in 1948 lovende woorden over de rol van directeur Schut, maar hoofdrolspelers waren bij die gelegenheid restauratiearchitect Van Heukelom en opzichter Van Zwieten, de redders van de toren⁸⁴. H.P.J. Schut vestigde zich na zijn ontslag als raadgevend ingenieur in Amsterdam. Hij overleed in 1967.

Ik hoop met het verhalen van de gebeurtenissen in 1945 aannemelijk gemaakt te hebben dat de wederopbouw van de Grote Markt in de vorm van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw geen nalatenschap is van directeur Gemeentewerken Schut. Sterker nog, het argument van de hedendaagse pleitbezorgers voor het terugleggen van de rooilijn van de oostwand naar de oude plek van voor de wederopbouw, lijkt regelrecht afkomstig uit de pleidooien van directeur Schut. Schut pleitte in 1946 voor behoud van de intimiteit en kleinschalige maatvoering van de Grote Markt; anno 2010 wordt er gepleit voor herstel van de intimiteit. Directeur Schut voorzag dat het een illusie was om alle ambtenaren bij het gemeentebestuur te willen huisvesten op de Grote Markt. Hedentendage zijn 3000 van de 3500

84. Cort van der Linden 1948.

gemeenteambtenaren gehuisvest in kantoren ver van de Grote Markt. Het Nieuwe Stadhuis, zo vurig bepleit door Cort van der Linden en Granpré Molière en als mausoleum gerealiseerd door Vegter, is in 1994 al weer geslecht door de draak van de tijd. In de plaats ervan kwamen onder andere winkels – op de plek waar Schut dat in 1946 al noodzakelijk vond. Het toegeven aan de razernij van het moderne verkeer op en rond de Grote Markt was in 1974 al een halt toegeeroepen. Vergis ik mij, of werkt Groningen al jaren stilletjes aan het eerherstel van directeur Schut?

Blijft over de stille held van dit opstel: Wil van Zwieten. Zou het niet prachtig zijn als er straks, ergens in de toekomstige oost- of noordwand van de Grote Markt, aan de voet van de Martinitoren, plaats gevonden zou worden voor een Wil van Zwieteningang?

Bronnen

RHC Groninger Archieven (afgekort als RHC):

1337: Archief Kring Groningen van de BNA, 1927-1966.

1458: Archief dienst Openbare Werken, 1947-.

1585: Archief van architect A.R. Wittop Koning (1878-1961), 1905-1956.

1611: Archief dienst Gemeentewerken, 1881-1947.

1776: Archief provinciaal bestuur van Groningen.

1821: Archief van de gemeentelijke monumentencommissie, 1933-1969.

1841: Dossierarchief Secretarie gemeente Groningen, 1916-1965.

1902: Archief Secretarie gemeente Groningen, stukken buiten dossiervorming, 1916-1945.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (afgekort als RCE):

Archief Rijksbureau voor de Monumentenzorg, pandsdossiers.

Archief Inspecteur Kunstbescherming dr. J. Kalf, 1939-1945.

Archief Adviseur Monumentenzorg Militair Gezag, kapitein dr. W.J.A. Visser, 1944-1945. (Samen met het archief van de inspecteur Kunstbescherming opgenomen in één archiefblok *Kunstbescherming*).

Literatuur

Bouwend Groningen. Een wandeling door de eeuwen en een blik in de toekomst met een geïllustreerd overzicht der Wederopbouwplannen. Groningen, 1947.

Brugmans, A. 'Het vernieuwde Groningen. Het nieuwe rioleeringsstelsel en de nieuwe bestrating' in: *Groningse Volksalmanak* 1943, 73-84.

Cort van der Linden, P.W.J.H., 'Rede door de burgemeester van Groningen uitgesproken bij de overdracht van de gerestaureerde Martinitoren aan de gemeente Groningen' in: *Groningse Volksalmanak* 1948, 12-29.

Cort van der Linden, P.W.J.H., *Oude wijn in nieuwe zakken. Klassieke staatkundige gedachten.* Amsterdam, 1954.

Groote, P., 'Modernisering, ondanks alles' in: M. Duijvendak, B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden, Groningen in de twintigste eeuw.* Assen, 2003, 157-212.

Meischke, R., 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode' in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* 1995, 79-94.

Neurdenburg, E., *De historische schoonheid van Groningen.* Derde druk. Amsterdam, 1946.

Ommen Kloeke, W.K.J.J. van, *De bevrijding van Groningen.* Stad & Lande 2. Assen, 1945.

Reinstra, A., 1995. 'Het 'Feithhuis' te Groningen' in: *Stad en Lande* 4 (1995), 10-15.

Tuin, B.P., 2009. 'Ruïnes op de Grote Markt. Een geschiedenis van goed en kwaad, deel 1' in: *Hervonden Stad* 14 (2009), 139-174.

Veld, N.K.C.A. in 't, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars: een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep.* Amsterdam/'s-Gravenhage, 1981.

Vries, B. de, 'Politiek en bestuur in spannende jaren' in: M. Duijvendak, B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden, Groningen in de twintigste eeuw.* Assen, 2003, 213-262.

Wagenaar, C., *Tussen Grandezza en schavot: de ontwerpen van Granpré Molière voor de wederopbouw van Groningen.* Groningen, 1991.

Wolf, J.A., *Gehavende stad.* Groningen, 1946.